



Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**SEYAHATNAMELERİN IŞIĞINDA “ORTA ASYA TÜRK ŞEHİRİ”:
BİR TİPOLOJİ ÇALIŞMASI**

Arzu Erman

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2011

SEYAHATNAMELERİN IŞIĞINDA “ORTA ASYA TÜRK ŞEHİRİ”: BİR TİPOLOJİ ÇALIŞMASI

Arzu Erman

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

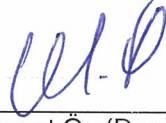
Ankara, 2011

KABUL VE ONAY

Arzu Erman tarafından hazırlanan “Seyahatnamelerin Işığında “Orta Asya Türk Şehri”: Bir Tipoloji Çalışması” başlıklı bu çalışma, 20. 06. 2011 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisan Tezi olarak kabul edilmiştir.



Prof. Dr. Özer Ergenç (Başkan)



Prof. Dr. Mehmet Öz (Danışman)



Doç. Dr. Erkin Ekrem

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

20.06.2011



Arzu Erman

ÖZET

ERMAN, Arzu. *Seyahatnamelerin Işığında “Orta Asya Türk Şehri”*: Bir Tipoloji Çalışması, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011.

Orta Asya’da Seyhun ve Ceyhun Irmakları arasında kalan ve Maverünnehir diye de adlandırılan bölge, Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bir bölgedir. Burada, çok erken dönemlerden itibaren birçok şehir kurulmuş ve bu yerleşim alanları üstlendikleri çeşitli işlevlerle tarihte önemli roller oynamışlardır. Bu şehirleri, çeşitli zamanlarda farklı kültür alanlarına mensup seyyahlar, çeşitli vesilelerle ziyaret etmişlerdir. Çalışmada bu seyyahların kaleme aldıkları seyahatnamelerin ışığında, bu bölgedeki şehirler ele alınmıştır.

19. yüzyıl Batı dünyasında modernleşme olarak adlandırılan bir süreçtir. Bu bağlamda modernleşen Batı dünyası, görece kendisinin gerisinde kalanlar üzerinde siyasal, ekonomik ve kültürel hegemonya kurma çabası içinde olmuşlardır. Bu bağlamda Avrupa dışında kalan birçok ülke doğrudan Batı’nın birer sömürgesi durumuna gelmiştir. Bu sebeple, hem Doğu ile Batı arasında yer alması hem de aynı bölgenin geleneksel dönemi ile değişim dönemleri arasında karşılaştırmalar yapma imkanı vermesi gerekçesiyle tezde zaman olarak 19. yüzyıl seçilmiştir.

Çalışmada iki önemli tarihsel bakış açısı öne çıkmıştır. İlk olarak Orta Asya’nın batısında kalan bölgedeki siyasal, ekonomik ve kültürel koşulların şehirleşmeyi nasıl etkilediği ve şehirlere hangi fonksiyonları yüklediği sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. Ardından da Batı’da Max Weber’in ünlü eseri “The City” deki sosyolojik açıklamaları ile genel kabul gören “Occidental City” (Batı Şehri) ve “Oriental City” (Doğu Şehri) kavramsallaştırması ışığında Asya’daki şehirlerin kurumsal özelliklerini belirlemek hedeflenmiştir.

Bu çerçevede yapılan çalışmada öncelikle seyahatname metinlerinin sistematik taraması yapılmış, şehre ilişkin gözlemleri içeren kısımları toplanarak tekst analiz yöntemi uygulanarak seyahatnamelerde anlatılanlar veriye çevrilmiştir. Bu yöntemde, metin yazarı ile metin arasındaki ilişkiden yola çıkılarak metinde anlatılanlar, satır aralarına gizlenenler veya varılan hükümler değerlendirilerek tarih anlatısının analizi yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca seyyahların ait

oldukları kültürel ortam ve değerlerinin seyahatnameye nasıl yansıdığını tespit etmek de amaçlar arasındadır.

Çalışma sonunda bu tezin hipotezleri ve teorik yaklaşımın beklentileri irdelenmiş ve çoğunlukla beklenen sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Şehir, Orta Asya, Seyahatname, Maveraünnehir ,19. yüzyıl , Türk Şehri

ABSTRACT

ERMAN, Arzu. “*The Central Asian Turkish City*” in *Light of Travel Books: A Study of Typology*, Master’s Thesis, Ankara, 2011.

Transoxania, the region between the Jaxartes (Syr Darya) and Oxus (Amu Darya) in rivers in Central Asia, is a region densely populated by the Turks. Since the very early beginnings, a great number of cities were founded in this region, and these settlements played crucial roles in history with the functions they had. Many travellers from different cultural and geographical backgrounds visited these cities for various reasons. In the present thesis, cities in this region are scrutinized in the light of these travel accounts.

The nineteenth century is named under the term of “modernization” in Western world. In this context, the modernized Western world attempted to establish political, economic and cultural hegemony over those that were relatively less- developed compared to itself. Therefore, since the region is between the West and the East and it allows us to compare the traditional and transformational periods, this thesis shall focus on the nineteenth century.

Two important historical perspectives surface in this work. This present thesis first analyzed how political, economic and cultural conditions in the region affected urbanization in west of Central Asia. Also, it tried to answer the question of what sort of functions these cities gathered. Second, this thesis aims to determine the institutional characteristics of Central Asian cities in the light of “Occidental City” and “Oriental City” conceptual framework generally accepted in the West through the sociological explanations made in *The City*, famous work of Max Weber.

This thesis, in the above mentioned, analyzed travel books systematically, and gathered their observations related to cities. Then, with the method textual analysis, whatever is written in travel books is used as data. With this method, through the relation between the writer and the book, ideas told in the text and hidden between lines are evaluated and history- telling is analyzed. Moreover, the present thesis also intends to determine how the cultural backgrounds and values of the travellers reflected on their travel books.

And the end of the work, this thesis analyzed the hypotheses and the expectations of the theoretical approach and archived many of them that are expected

Key Words

City, Central Asia, Travelbook, Transoxania, 19th century, Turkish City

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii

GİRİŞ

A- Konunun Takdim ve Kuramsal Çerçevesi.....	1
B- Bölgeye Giden Bazı Seyyahlar ve Eserleri.....	4
C- Seyyahların Gözüyle Doğu Algısı.....	12

I. BÖLÜM: TARİHSEL ARKA PLAN

A- 19. Yüzyıl Öncesi Siyasi Arka Plan.....	16
B- Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Alt Yapı.....	26
C- 19. Yüzyıl Siyasi Faaliyetler.....	29

II. BÖLÜM: MAVERAÜNNEHİR ŞEHİRLERİ

A- Maveräumnehir Bölgesinde Şehirleşme.....	33
B- Yönetim.....	38
C- Şehirde Hayat	
1- Günlük Hayat.....	42
2- Eğitim.....	46
3- Dini Hayat.....	49
4- Nüfus.....	51
D- Ekonomik Hayat	
1- Tarımsal Üretim.....	55
2- Ticari Hayat.....	59

3- Gelirler.....	66
-------------------------	-----------

III. BÖLÜM: ŞEHİR TEORİLERİ VE MAVERAÜNNEHİR ŞEHİRLERİ

A- Şehir Algısının Kuramsal Temelleri.....	69
---	-----------

B- Maveraünnehir Türk Şehri Hakkında Değerlendirmeler.....	73
---	-----------

SONUÇ.....	76
-------------------	-----------

KAYNAKÇA

A- Kaynak Eserler.....	80
-------------------------------	-----------

B- Araştırmalar.....	81
-----------------------------	-----------

GİRİŞ

A- KONUNUN TAKDİMİ VE KURAMSAL ÇERÇEVESİ

Tezimin Konusunu oluşturan şehirler Orta Asya'nın batısında kalan ve Maveraünnehir diye de adlandırılan bölgedeki yerleşme alanlarıdır. Bu bölge, Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir yerdir. Türk bölgesi olan bu alanda görülen şehirlerin tarihsel arka planı aynı zamanda Türk tarihinin çeşitli görünümünü de ortaya çıkarma fırsatını verme şansına sahiptir. O nedenle Türk şehri diyerek kastettiğimiz araştırma konusu aslında Orta Asya Türk şehridir. Tezimizin mekan boyutunun yanında, zaman boyutu 19. yüzyıl olarak belirlenmiştir. Böyle bir seçimin iki nedeni vardır. Birinci neden, belirtilen zaman diliminde Batı dünyasında modernleşme denen sürecin ortaya çıkardığı kurumlar bütün boyutlarıyla ortaya çıkmıştır. Bu süreç her ne kadar Batı dünyasının bir ürünü olsa da modernleşen Batı dünyanın diğer yerlerini de etkilediği için boyutları aynı olmasa da Batı'nın tetiklediği değişim diğer bölgelerde de kendisini hissettirmiştir. Ayrıca modernleşen Batı dünyası görece kendisinin gerisinde kalan alanlar üzerinde siyasal, ekonomik ve kültürel hegemonya kurma çabasında olduğu için bazı ülkeler doğrudan Batı'nın sömürgesi durumuna gelmiştir. Bu duruma düşen ülkeler değişimi diğer alanlara nazaran daha keskin yaşamıştır. Bu sebeplerden dolayı 19. yüzyıl hem Doğu ile Batı arasında hem de aynı bölgenin geleneksel dönemi ile değişim dönemleri arasında karşılaştırmalar yapmak imkanını verecektir. Nitekim bölgeye 19. yüzyılın sonlarında Rus işgali ve egemenliği ulaşmıştır. Her ne kadar Rusya tam bir Batı ülkesi durumunda olmasa da 18. yüzyıldan itibaren yoğun bir modernleşme çabası gösterdiği için Rus işgali bölgede farklı bir değişim dönemi olarak algılanmalıdır.

Tezimizin zaman ve mekan boyutunu belirledikten sonra bölgenin diğer özellikleri üzerinde de durmakta yarar vardır. Çünkü coğrafya tarihsel olayların en temel belirleyicilerinden biridir. Bilindiği gibi Orta Asya büyük kısmıyla göçebe hayata imkan veren bir bölgedir. Böyle olmakla birlikte özellikle Batı kısmı, ki Maveraünnehir

bu alanın büyük bir bölümünü oluşturmaktadır, büyük nehir ve göllerin hayat verdiği tarıma elverişli bir yerdir. Bu bakımdan her iki hayat şartını da bölgede görmek mümkündür. Ancak burada kurulan devletler, başlangıçtan itibaren nomadik kültür üzerinde yükseldikleri için bölgede yönetenler ile yönetileler arasında mutabakata dayalı bir yönetim biçimi uygulamışlardır. Yani geniş alanlar üzerinde egemenliklerini sürdürebilmek için yönetilenler ile çeşitli açılardan uzlaşmışlardır. Bu uzlaşmaların gerçekleşmesi için bölgedeki şehirler, önemli aracı noktalar olarak görülür. Bu yüzden incelediğimiz mekanın şehirleri çok fonksiyonlu şehirlerdir. Bir yandan merkezi bir otoritenin çevreye uzanan hegomonik varlığını hissettirmişler. Bir yandan da şehir sakinleri şehirlerinin ve çevresinde yaşayan ahalinin merkezi otorite karşısında yerelin temsilcisi görevini üstlenmişlerdir. Bu ikili fonksiyon incelenmeye değer bir husustur.

Birer yönetim merkezi olmalarının yanında şehirler aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kültürel fonksiyonlar da üstlenmişlerdir. Bazıları doğu- batı istikametinde uzanan büyük yollarla bağlantı kurarak transit ticaretin önemli uğrak yerleri durumuna gelmiş, bazıları ise belirli üretim dallarında uzmanlaşarak dünya ticaret ağına katılmışlardır. Bu bakımdan şehirler yaşamın her yönüne ilişkin taşınır ve taşınmaz kültür öğelerinin biçimlendirdiği birer yaşam alanı durumundadırlar. Bunlar üzerinden yapılacak bir tarih, insanlık tarihinin aydınlatılmasına katkıda bulunacaktır. İncelediğimiz şehirlerin ortak öğeleri göz önünde bulundurularak bölgenin bir şehir tipolojisini çıkarma denemesi bu tezin en önemli özelliklerinden biri olacaktır.

Orta Asya şehirlerinin planına ve mekan organizasyonuna dair araştırmalar bulunmakla birlikte bu araştırmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Bu konuda Tuncer Baykara'nın çalışmalarının yanı sıra Koray Özcan da daha önce yapılmış araştırmalara dayanarak "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)" başlıklı makalesini yayınlamıştır. Hem zaman bakımından benim incelediğim dönemden önce olması hem de makalede ileri sürülen görüşler benim tarafımdan da irdelendiği için bu makaleyi burada zikretmekle yetiniyorum. Böyle olmakla birlikte yeri geldiğinde bu makaleye değinilecektir.

Bütün bunları irdelerken göz önünde bulundurmamız gereken bir başka noktaya daha değinmek gerekir. Daha önceleri sözünü ettiğimiz Batı dünyasının yayılma döneminde Batılılar sömürgeleştirdikleri bölgeyi daha yakından tanımak ve orada varlıklarını daha uzun süre sürdürebilmek için, Doğu dünyasını çeşitli boyutları ile araştırmışlar ve her alanda dikkate değer bir bilgi birikimine ulaşmışlardır. Bu birikim üzerinde yükselen bilgi alanına oryantalizm denir. Oryantalistler başta olmak üzere diğer bütün bilim dallarının temsilcileri Doğu'ya kendi değer yargılarına göre baktıkları için farklı gördükleri her şeyi kendi algılarının dışında tanımlamışlardır. Bu konuda en çok öne çıkan değerlendirmeler şehirler üzerinedir. Çoğu Batı araştırmacısına göre Doğu'da şehir diye nitelenen yerleşme alanları Batı şehri kriterlerine göre böyle tanımlanamaz. Onun için Weber ünlü “*Şehir*” adlı eserinde Doğu ve Batı şehri diye iki tanımlama yaparak Doğu şehrini ayrıca kavramsallaştırmıştır. Bu kavramsallaştırmaya göre Doğu'daki şehirler ayrı özelliklere sahiptir. Bu tezin ikinci problematiği bu yargıyı sınamaktır. Weber, Batı şehrinin özerk yönetim kurumlarına sahip bulunduğunu ve şehirlilerin iradelerinin şehir yönetimine yansıdığını söyler. Bu özelliğin Doğu şehrinde bulunmadığını, en önemli fark olarak gösterir. Ayrıca, bu politik bilinçsizlik nedeniyle Doğu şehirlerinin muntazam bir plan göstermediğini, yapılanma kendiliğinden oluştuğu için kargacık burgacık yerleşme dokusunun Doğu şehrini karakterize ettiğini ileri sürer. Bu tezin hipotezinin ikinci bölümü bu yargının doğruluk derecesini irdelemeye yönelik olacaktır.

Tezin kaynaklarını farklı kültür bölgelerinden Maverünnehir şehirlerine gelmiş seyyahların seyahatnameleri oluşturacaktır. Seyahatname metinleri sistematik tarama ile şehir ile ilişkin gözlemleri içeren kısımları toplandıktan sonra metin analiz yöntemi uygulanarak seyahatnamelerde anlatılanlar veriye çevrilecektir. Bu yöntemde metin yazarı ile metin arasındaki ilişkiden yola çıkılarak metinde anlatılanlar satır aralarına gizlenenler ve yargı yüklenmiş cümleler değerlendirilerek tarih anlatısının kaynağını oluşturacaktır. Seyyahların kendi kültürel değerlerinin seyahatnameye nasıl yansıdığı da göz önünde bulundurulacaktır.

B- BÖLGEYE GİDEN BAZI SEYYAHLAR VE ESERLERİ

Çeşitli vesilelerle yapılmış olan seyahatlerin kaleme alınmasıyla oluşturulmuş bir edebi tür olan seyahatnameler, aynı zamanda tarihi birer kaynak olarak da kullanılmaktadır. Seyyahlar gittikleri yerlerin coğrafi özellikleri, iklim özellikleri, siyasi durumları, o bölgenin halkı ve onların yaşayış şekilleri başta olmak üzere eserlerinde pek çok konu hakkında bilgi sunmuşlardır. Elbette bu eserlerin anlatıcılarının birer insan olması sebebiyle seyahatnamelerde bazen hikayemsi anlatımların da yer aldığı kuşku götürmez bir gerçektir. (Yazıcı, 2009, s. 9-11). Bunun dışında geziyi gerçekleştiren kişinin seyahate çıkış amacı ve mesleği de algıdaki seçiciliği etkileyen diğer bir unsurdur.

19. yüzyılda Maverainnehir bölgesine gitmiş olan seyyahların aidiyetlerine baktığımızda genel olarak farklı etnisitelere mensup oldukları görülmektedir. Bununla birlikte içinde bulunulan yüzyılın politik konjonktürü nedeniyle de Rusya'nın ve İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarının çatıştığı ve dolayısıyla da bölgenin coğrafi, ticari ve sosyo- kültürel durumuyla daha fazla ilgili oldukları da bilinmektedir. Bununla birlikte 19. yüzyılda bölgeye gitmiş olan gezginlerin kim olduğuna ve eserlerinin niteliğine genel olarak baktığımızda karşımıza ilk olarak yüzyılın hemen başında yolculuk yapmış bir Rus yüzbaşı olan Nikolay Murav'yov çıkmaktadır. Yolculuğunu 1819 ile 1820 seneleri arasında gerçekleştiren Nikolay Murav'yov, ülkesinin gelecekte gerçekleştireceği faaliyetleri için Hive Hanlığına seyahat etmiştir. Hive şehrini, hanlıktaki en önemli şehir olarak zikreden Murov'yov, gerek şehir gerekse hanlığın yer altı zenginliği, coğrafi özellikleri, yetiştirilen ürünler, ticari faaliyetler ve gelir kaynaklarının yanı sıra hanlığın siyasi durumu hakkında da geniş bilgiler vermiştir. Hive'yi tüm Asya'nın merkezi konumunda gördüğü ve de şehrin Rus pazarları için bir depo görevi görmesi sebebiyle de Hive şehrinin Rusya için önemine pek çok defa dikkati çeken yazarın, seyahati esnasında tutmuş olduğu gezi notlarından oluşan eser ilk olarak 1823 yılında basılmıştır. Çalışmada kullanılan *Journey to Khiva through the*

Turcoman Country adlı eserin 1977 senesinde Londra'da yapılmış olan basımından yararlanılmıştır. Eser, İngilizce'ye Almanca'dan çevrilmiştir.

İngiliz seyyah Sir Alexander Burnes (1805-1841) ise Doğu Hindistan Şirketindeki¹ görevi nedeniyle bölgeye seyahat etmiştir. Alexander Burnes'ün Büyük Britanya Kralı IV. William'ın hediyelerini ve İngiliz Başbakanının mektubunu Hint Prensi Ranjit Singh'e vermek üzere Lahor' a gönderilmesi ona yeni yerler görme fırsatı vermiştir. 1832 senesinde çıkmış olduğu seyahatini Afganistan üzerinden Buhara ve İran'a kadar devam ettiren Alexander Burnes seyahati sonrasında tekrar Hindistan'a dönmüş ve ölümüne kadar da Hindistan'da yaşamıştır. (Alexander Burnes, 2011). Yolculuğunu kılık değiştirerek sürdüren Burnes, Avrupalılar için gayet doğal bir şey olan kağıt ve mürekkebe dokunmanın Han nazarında şüphe uyandırmasından dolayı seyahatnamesini zorluklar içerisinde kaleme almıştır. 1832 ile 1834 yılları arasındaki seyahati esnasında zorlukla tutmuş olduğu notlarından oluşan eser, ilk olarak 1834 senesinde Londra'da yayınlanmıştır. Bu çalışmada ise *Travels into Bokhara Being The Account of A Journey From India To Cabool Tartary and Persia* adlı eserin 1992 Yeni Delhi baskısı kullanılmıştır.

Alexander Burnes'ün seyahati esnasında ona Mohan Lal da eşlik etmiştir. Dolayısıyla bölgeye yapmış oldukları geziler aynı tarihlere rastlamaktadır. Bu durum, gezilerin iki farklı bakış açısı ile değerlendirilmesi bakımından son derece önemlidir. Keşmir doğumlu seyyah, diplomat ve yazar olan Mohan Lal (1812- 1877), Batı tarzında eğitim almış olan ilk Hintliler arasındadır. Mohan Lal ve Alexander Burnes'ün Orta Asya'ya yapmış oldukları gezi askeri, siyasi, ticari, coğrafi ve stratejik istihbarat amaçlıdır. Seyahatleri esnasında çok iyi arkadaş olan bu ikiliden Mohan Lal, Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'daki ticari temsilcisi, Burnes ise bu şirketin Kabil'deki temsilcisidir. Mohan Lal'in seyahatnamesi 1831 senesi Aralık ayı ile 1834 senesi Ocak ayı arasında yapmış olduğu tehlikeli Orta Asya seyahati boyunca kaydettiklerine

¹ Orijinali East India Company olan Uzak Doğu ve Hindistan'da İngiliz Sömürgeciliğini temsil eden özerk devlet statüsündeki ticaret şirketi. Bu konuda bakınız. Özcan, 2000, s. 294- 295.

dayanmaktadır. Eser, ilk olarak 1834 senesinde Kalküta’da yayınlanmıştır. Bu çalışmada ise 1846 senesi İngiltere baskısından yararlanılmıştır.

Bir başka seyahatname ise Fransız subay Henri De Couliboeuf Blocqueville’e aittir. 1860 senesinde Fransa’dan İran topraklarına gelerek İranlılar ile Türkmenler arasındaki mücadelelere tanık olan ve yaklaşık on dört ay süreyle de Teke Türkmenlerine esir düşen Henri De Couliboeuf Blocqueville’in kurtulduktan sonra kaleme aldığı eser, bölgede bulunan Türkmenlerin özellikle de Teke Türkmenlerinin yaşayışları, gelenek ve göreneklere hakkında vermiş olduğu bilgiler nedeniyle kültür tarihimiz açısından oldukça önemlidir. Eser, ilk olarak 1866 yılında neşredilmiştir. Çalışmada ise Almanca’dan Türkçeye çevrisinden yararlanılmıştır.

Arminius Vámbéry (1832- 1913) ise Macar asıllı seyyah ve türkolog’dur. Dil öğrenme konusunda büyük yeteneği olan Vámbéry, pek çok Avrupa dilinin yanı sıra Arapça, Türkçe (Osmanlıca) ve Farsça dillerini de öğrenmiştir. Macar halkının Asya menşeyini araştırmak üzere 22 yaşında İstanbul’a seyahat eden seyyah Orta Asya seyahatine ise 1862 senesinde çıkmıştır. Seyahatine çıkış nedeniyle ilgili olarak çeşitli görüşler öne sürülen Vámbéry, seyahat amacının Hive, Buhara ve Semerkand’daki evliyaları ziyaret etmek olduğunu öne sürmüştür. Yolculuğu esnasında kendini bir derviş olarak tanıtan ve Osmanlı pasaportu ile seyahat eden Vámbéry, gezisini 1864 senesinde tamamlamıştır. Seyahati sırasında yaşadığı çeşitli zorluklarla gizlice tutmuş olduğu gezi notlarına dayanan eseri yolculuğunun bitmesinden hemen sonra ilk olarak Londra’da yayınlanmıştır. Bu çalışmada ise hem *Sketches Of Central Asia* adıyla 2004 yılı Londra’da yayınlanan baskısı hem de “*Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*” adıyla 2009 senesinde Kitabevi Yayınevi tarafından dilimize kazandırılmış baskısından yararlanılmıştır.

Çalışmada İtalyan bir pamuk tüccarı olan Signor Meazza’nın 23 Haziran 1865 tarihli mektubundan yararlanılmıştır. Bu tüccar, Buhara yolculuğu sırasında bir müddet Buhara şehrinde tutuklu kalmış fakat daha sonra güven içerisinde Avrupa’ya dönebilmiştir.

Mektubunda genellikle mesleği dolayısıyla şehrin ticareti ile ilgili gözlemlerini aktaran Signor Meazza'nın izlenimleri Prooceding of the Royal Geographical of London adlı derginin 9. sayısında yer almıştır. (Meazze, 1864- 1865, s. 71).

Amerikalı bir diplomat olan Eugene Schuyler (1840- 1890) de ilk olarak 1866 senesinde Moskova'ya konsolos olarak atanmıştır. Burada bulunduğu esnada Orta Asya'yı görme arzusu duyan Shyuler, 1873 senesinde yaklaşık dokuz ay sürecek olan gezisine St. Petersburg'dan başlamıştır. (Mert, 1981, s. 185- 213). Rusça ve Arapça bilen Schuyler, esas olarak Amerikan hükümeti tarafından Rusların bölgedeki faaliyetlerini takip etmekle yükümlüdür. Seyahati esnasındaki izlenimlerini Özgün adı *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja, I-II*, olan eserinde toplamıştır. Eser ilk olarak 1876 sensinde Londra'da yayımlanmıştır. Bu çalışmada ise 2007 senesinde İstanbul'da yayınlanmış olan Türkçe çevirisinden yararlanılmıştır.

Eugene Schuyler ile birlikte yolculuğa çıkmış olan diğer bir isim ise Amerikalı I. A. Mac Gahan'dır. Yolculuklarına Perovski İskelesine kadar birlikte devam eden bu ikilinin yolları burada ayrılmıştır. Schuyler, buradan Taşkent'e doğru yol alırken Mac Gahan ise Hive'ye doğru hareket etmiştir. Mac Gahan burada New York Herald gazetesinin muhabiri olarak Rus ordusu ile birlikte Hive seferine katılmış ve Rusların Hive'yi işgali sırasında orada bulunmuştur. Bu seferle ilgili raporlarını çalıştığı gazeteye gönderen Mac Gahan'ın şehrin teslimiyle ilgili yazıları askeri gazetecilik açısından son derece önemlidir. Ruslar, 1873 senesinde gerçekleştirdikleri Hive seferine hiçbir yabancıyı katılmasını istememelerine rağmen Mac Gahan'ın Avrupalı değil de Amerikalı olması sefere katılabilmesine olanak vermiştir. Rusça, Farsça ve biraz da Tatar Türkçesi bilen Mac Gahan yolcuğu esnasında gördüklerini *Compaining on the Oxus and the Fall of Khiva* adı altında kaleme almıştır. (Mert, a.g.m., s. 187- 189). Eseri ilk olarak 1874 senesinde New York ve 1875 senesinde Londra'da basılmıştır. Türk edebiyatına ise ilk olarak 1876 senesinde Mekteb-i Bahriye-yi Şahane'de İngilizce öğretmeni olan Kolağası Ahmet tarafından Osmanlıcaya çevrilerek kazandırılmıştır. Bu çalışmada ise *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver adıyla* İsmail Aka ve

Mehmet Ersan'ın derlediği ve 1995 senesinde basımı yapılmış olan neşrinden yararlanılmıştır.

Bölgeye giden bir diğer seyyah da aynı zamanda bir asker ve yazar olan Frederick Burnaby (1842- 1885)'dir. 1875 senesinde Hive'ye bir seyahati olmuştur. Orta Asya'nın yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nda da çeşitli bölgeleri gezen İngiliz Frederick Burnaby'nin Anadolu'daki gözlemlerini içeren eseri *On Horseback Through Asia Minor* adıyla yayınlanmış ve bu eser dilimize çevrilmiştir. Burnaby, Hive gezisine gitmeden önce bölge ile ilgili bilgi edinmek amacıyla gerek Vámbéry gerekse Mac Gahan'ın eserlerini okumuştur. Bunun dışında da Amerika Birleşik Devletlerinin St. Petersburg elçisi olan Eugene Schuyler de ona, yolculuğu esnasında yararı dokunabilecek bazı ipuçları vermiştir. Bu çalışmada ise Burnaby'nin Hive'deki gezi notlarından derlenen *A Ride To Khiva Travels and Adventures in Central Asia* adlı kitabından yararlanılmıştır.

Bölgeye gitmiş olan Avrupalı ve Amerikalı gezginlerin yanı sıra bir Osmanlı aydını olan Mehmed Emin Efendi'nin seyahatnamesi de oldukça önemlidir. Bir Osmanlı aydınının dolayısıyla da bir doğulunun bölge ile ilgili gözlemlerini içeren bu eserin varlığı batılı bir algı ile bir doğulunun perspektifinden şehir gözlemlerinin mukayesesi için son derece mühimdir. Bölgeye giden Avrupalı gezginlerin sayıca bu kadar fazla olmasına karşın Osmanlı ülkesinden bu coğrafyaya gidenlerin yok denecek kadar az olması da son derece ilginçtir. Elbette 19. yüzyıl öncesi edebi bir tür olarak seyahatname yazımının Türk edebiyatında yerleşmemiş olmasının bunda önemli bir etken olduğu düşünülebilir. Çünkü Osmanlı ve İslam kültüründe seyahat ile ilgili izlenimler daha çok gazavatnâme, fetihname, tarih, sefâretnâme gibi türler içinde yer almış dolayısıyla da bu eserler farklı özellikleri bünyesinde barındırmıştır. Dolayısıyla eser, Osmanlı edebiyatında seyahatname niteliği taşıyan nadir yapıtlar arasında yer alması sebebiyle de önemlidir. (Çoşkun, M. 2009, s. 13- 16).

İstanbul'da okuyan ve asker olmak isteyen Mehmed Emin Efendi, sağlık durumunun izin vermemesinden dolayı askeriye girememiş bunun yerine katip olmaya karar vermiştir. Ardından bürokraside karşılaştığı zorluklar sebebiyle katipliği de bırakan Mehmed Emin ardından seyahat etmeye karar vermiştir. Gezileri esnasında Fransa, Almanya, İtalya gibi Avrupa ülkelerini de gezmiş olan Mehmed Emin Efendi, Orta Asya gezisine 1877 senesinde tam da Osmanlı Devleti ile Rusya'nın birbirlerine savaş açmak üzere oldukları bir zamanda çıkmıştır. Hakkında çok fazla bilginin bulunmadığı bu gezgin Rusya üzerinden Hive, Taşkent, Hokand ve Kaşgar'ın da aralarında bulunduğu pek çok yeri gezmiştir. (Seyhanoğlu, 2010, 1-11). Seyyah, gezi notlarını *İstanbul'dan Asya-yı Vüstayaya Seyahat* adlı eserinde toplamıştır. Bu çalışmada ise hem 1989 senesinde Rıza Akdemir'in hazırladığı hem de 2007 senesinde A. Muhibbe Darga'nın hazırladığı yayınından yararlanılmıştır.

Fransız asıllı Gabriel Bonvalot (1853- 1933) da bir arkadaşı ile birlikte 1881- 1882 seneleri arasında bölgeyi gezmiştir. Bölgenin nüfus özelliklerini, yaşayanlarını ekonomik etkinliklerini, kültürel özelliklerini, öğrenmeye yönelik gerçekleştirilen bu gezi esnasında edinilen bilgiler yolculuğun ardından kitap haline getirilmiştir. Bu çalışmada M. Reşat Uzmen'in çevirisinden yararlanılmıştır.

Mehmet Emin Efendi'nin yanı sıra bir Tatar mollası olan ve 1893 senesinde yolculuğuna çıkmış olan Muhammed Zahir Bigi'nin *Maveraünnehir'de Seyahat* adlı eseri bulunmaktadır. Bigi'nin gözlemleri, Müslüman olması ve aynı zamanda bölgeden biri olması sebebiyle ayrı bir önem arz etmektedir. Buhara ve Semerkand gibi Maveraünnehir'in başlıca şehirlerinde yolculuk yapan ve bu yerlerdeki geri kalmışlığa işaret eden yazarın bu çalışmada Ahmet Kanlıdere'nin yayına hazırladığı neşrinden yararlanılmıştır.

Yüzyılın sonunda bölgeye gitmiş olan bir diğer gezgin ise Williy Rickmer Rickmers'dır. W. R. Rickmers'ın bölgeye toplamda dört gezisi olmuştur. İlk seyahatlerini 1894 ve 1895 senelerinde yapan gezgin, üçüncü ve dördüncü gezilerini 1896 ve 1898 senelerinde Buhara'nın doğusuna yapmıştır. Çalışmada yararlanılan makalesi de bu gezilere ait olup The Geographical Journal adlı derginin 1896 senesi Aralık ayı sayısında yer almıştır.

19. yüzyıldan önce de farklı milletlerden pek çok seyyah bölgeyi ziyaret etmiştir. Çinli Budist rahip Hsuan Tsang, 629 senesinde Orta Asya üzerinden Hindistan'a gitmiştir. Hsuan Tsang'ın gezisi esnasında Orta Asya'da gezdiği şehirler ile ilgili vermiş olduğu bilgiler, bölgenin 7. yüzyıldaki vaziyeti hakkında fikir vermesi bakımından son derece önemlidir. (Sümer, 1993, s. 12).

10. yüzyıl başlarında Abbasi Halifesi Muktedir'in divanında çalışan katiplerden biri olan İbn Faldan'ın bölgeye yapmış olduğu seyahatler önemlidir. 921-922 yıllarında Halife tarafından Volga Bulgarlarına gönderilen elçilik heyeti arasında yer almış olan İbn Faldan anılarını (el- Rihle) Seyahât-nâmesinde anlatmıştır. Yolculuğu esnasında Maveraünnehir bölgesine de uğrayan İbn Faldan, o dönemin siyasi ve sosyal hayatı hakkında bilgiler vermiştir. (İbn Faldan, 2010, s. XXII- XL.)

10. yüzyılda bu şehirleri ziyaret eden bir başka isim de Arap coğrafyacılarından İbn Havkal'dır. Gezisi esnasındaki gözlemlerini "Sûret el-Arz eserinde toplarken yine aynı yüzyıl içerisinde bölgeye giden Makdisî ise gezi notları ise "Ahsen el-Takâsim'e fi ma'rifet el-ekâlîm' de toplanmıştır. (Şeşen, 2001, s. 220- 254).

14. yüzyılda ise bölgeye orta çağ'ın en büyük gezginlerinden biri kabul edilen İbn Batuta gitmiştir. Gezilerini Katip İbn Cüzeyy Kelbî'ye ham metin olarak aktarışı neticesinde oluşan seyahatnamesi Türk Tarihi için de son derece önemlidir zira bu eser, gezileri esnasında dolaştığı ülkelerin çoğunda egemen olan Türklerin hakkında çok fazla bilgi içermektedir. İbn Batuta, seyahatnamesinde gezmiş olduğu yerleri ayrıntılı bir şekilde tasvir etmediği gibi mesafeleri de ayrıntılı bir şekilde belirtmemiştir. İbn

Batuta, yazdıklarında daha çok insan ögesine yer vererek gezip gördüğü yerlerdeki halkların sosyal hayatları, dini inançları ve gelenekleri ile ilgili gözlemlerini aktarmıştır. Kısa aralıklarla yirmi sekiz yıl süren seyahatlerini anlattığı eseri tarih bilimine kaynaklık etmesinin yanı sıra etnografik, antropolojik ve kültürel açılardan da büyük değer taşımaktadır. (İbn Batuta, 2004, s.).

İspanya Kralı III. Henri'nin Timur Devleti'ne gönderdiği elçisi Ruy Gonzales Clavijo'nun seyahati ise 15. yüzyılda gerçekleşmiştir. 1402 senesinde Anadolu topraklarına ayak basmış olan Clavijo,'nun gezisi Osmanlı Devleti'nin de en çalkantılı dönemine denk gelmiştir. Seyahatine Anadolu üzerinden devam ederek 1404 senesinde Semerkant'a ulaşmış olan İspanyol gezgin, seyahati sırasında gördüklerini kendi dilinde kaleme almıştır. Bu eser daha sonra pek çok dile çevrilmiştir.

Babür Devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Zahîrüddîn Muhammed Bâbü² (1526-1530) başından geçenleri aktardığı eseri önemli bir tarihi kaynak niteliğindedir. Esere doğrudan doğruya verilmiş bir ad olmadığı için *Babürname* olarak da bilinen yapıtta, giriş ve önsöz olmaksızın Babür'ün 12 yaşında Fergana tahtına çıkışı ile başlayıp, ölümünden bir yıl öncesine kadar olan zaman içinde başından geçenler anlatılmaktadır. Eser, 9 Haziran 1494 ile 7 Eylül 1529 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Fakat eserin bazı kısımları kayıptır ve olayların geçtiği coğrafi sahalara göre bölümlere ayrılmıştır. Eserin, 1494- 1503 seneleri arasında Fergana, 1504- 1529 seneleri arasında Kabil ve 1525 – 1529 seneleri arasında Hindistan yılları mevcuttur. Aynı zamanda bir otobiyografi niteliğinde olan eser bir hükümdarın kaleminden çıkması bakımından da son derece önemlidir.(Akün, 1991, s. 404- 408). Bu çalışmada ise 1504 ile 1529 seneleri arasındaki dönemi kapsayan Fergana Bölümü'nün konumuz ile ilgili kısımlarından yararlanılmıştır. Babür, Fergana bölümü'nde kısa sürelerle ele geçirdiği Semerkant ve Buhara ile ilgili gözlemlerini, burada başından geçenleri ve hayal kırıklıklarını objektif bir şekilde anlatmıştır.

Anthony Jenkinson (1529-1611) da Rusya'ya giden ilk İngiliz seyyah olması sebebiyle önemlidir. Jenkinson'un 1558 ile 1566 yılları arasında bölgeye 4 ayrı seyahati

² Hayatı ve eseri hakkında bakınız. Konukçu, 1991, s. 395- 396.

olmuştur. Bu çalışmada yazarın 1886 senesinde *Early Voyages and Travels Russia and Persia* adıyla Londra'da yayınlanmış eserinin birinci cildinden yararlanılmıştır.

1669 senesinde Çar Alexis Mikhailowitch tarafından Hive ve Buhara Hanlıklarına gönderilen Boris Andréyéwitch Pazukhin de önemlidir. Bölgenin 17. yüzyılda ki durumu hakkındaki gözlemlerinin bölgenin öncesi ve sonrası ile karşılaştırmalı mukayesesini mümkün kılması bakımından son derece önemlidir.

C- SEYYAHLARIN GÖZÜYLE DOĞU ALGISI

Şarkiyatçılık öncelikle İngiliz ve Fransızlara ait kültürel bir tasarı olmuş olsa da 19. yüzyıl Orta Asya'sına bakıldığında bu bölgede Rusya'nın çıkarlarının daha ön planda olduğu ve zaman zaman da bölgede İngiltere ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Edward Said'e göre Doğu ile Batı arasındaki ilişki bir iktidar ve egemenlik ilişkisi olmasının yanı sıra derecesi değişen karmaşık bir hakimiyet derecesidir. Aynı zamanda bu ilişki, nesillerdir parasal yatırımların yapıldığı bir kuram ve uygulamalar bütünüdür. Doğu'nun Batı'ya olan ilgi ve merakı yeni değildir. Rönesans'ın sonlarından günümüze kadar bilim adamları, araştırmacılar, misyonerler, tüccarlar, askerler Doğu'da bulunmuş ve Batı hegemonyasının şemsiyesi altında onu anlamaya çalışmışlardır. (Said, 2006, s. 15- 17). Seyyahların izlenimlerinde Doğu ve Batı imajı kesin çizgilerle ayrılmıştır. Bu imajda insanların dış görünüşlerinden oturdukları yerlere kadar pek çok şey tamamen birbirinden farklıdır.

Batılı iki seyyahın olaylara bakış açısı arasında fark, eserlerindeki satır aralarına şu şekilde yansımıştır: Örneğin Vámbéry, Orta Asya halkının tavırlarını son derece vahşi bulmaktadır. Ona göre Orta Asya halkının bu durumdan kurtulabilmesi için de Rusya ile İngiltere'nin terbiyesine ihtiyacı vardır. Vámbéry'nin bu görüşünü ise kendisinin seyahatinden önce bölgeye gitmiş olan seyyahların eserlerinden istifa etmiş olan Mac Gahan eleştirmektedir zira Mac Gahan'ın çadırında hiçbir eşyası zayi olmamıştır. Çadırda bir şeyi unutup gitse ve hatta dört beş mil uzakta olsa dahi eşyası geri iade

edilen Mac Gahan bu konudaki görüşü Vámbéry'nin görüşü ile paralellik göstermemektedir. Çünkü Mac Gahan, Orta Asya halkını Avrupalıların pek çoğundan daha terbiyeli bulmaktadır ve dolayısıyla da onlara vahşi demek son derecede yanlıştır. (Mac Gahan, 1995, s. 35).

Mac Gahan'ın aksine Schuyler'in görüşleri oryantalist bir görüş tarzına daha yakındır. Çünkü Schuyler, Buhara'da kendisine gösterilen saygı ve nezaketi, Şehr-i Sebz ve Karşi'de görememiştir. Bundan hareketle de Rus askeri tarafından işgal edilen yerlerin tamamında halkın davranışlarının daha saygılı olduğu yargısına varmıştır. (Schuyler, 2007, s. 433).

Vámbéry'ye göre Semerkant'ın Avrupa'da olağanüstü ün kazanmasının nedeni uzaklığı ve tarihinin gerçek bir biçimde bilinemeyip daha çok söylenceler aracılığıyla tanınmış olmasıdır. (Vámbéry, 2009, s. 175). Schuyler'in görüşü de onunki ile benzerlik göstermektedir. Schuyler'e göre Orta Asya'da Semerkand gibi Avrupa'nın hayal gücünde yer etmiş başka bir mekan yoktur ve anlaşılmaz bir gizemlilik içinde ihtişam geleneğini korumaktadır. (Schuyler, 2007, s. 234). Seyyahların bu şehirleri tam anlamıyla tanıyamamaları son derece doğaldır zira bu şehirlerde bir kişinin özellikle de bir Avrupalının rahatça dolaşması son derece zordur hatta bu kişilerin kalem ve kağıt kullanmaları, yazı yazmaları son derece zor olduğu kadar bir o kadar da riskli bir uğraştır.

Gabriel Bonvalot gittiği Taşkent için "İngilizlerin ve Rusların ticaret çatışması ardından Rus kılıcı ile meydana gelen sosyal değişme, köleliğin kalkması ve son olarak Asya milletlerinin Batı milletlerine yetişmesini önleyen tabiatüstü şeylere duyulan hayranlık, hüküm verici aklın bütünüyle yok oluşunu belgeleyen bir efsane." yorumunu yapmıştır. (Bonvalot, t. y., s. 283). Bonvalot'un buradaki anlatımı Scyler'in görüşlerine benzemektedir. Bonvalot, Rusya'nın zorlamasıyla meydana gelen sosyal değişimi olumlu bulurken köleliğin kalkmasının da Rusya vesilesiyle olduğu yargısındadır. Dolayısıyla da Rusya'nın sivilizasyon politikasının bölge için büyük yararı dokunduğunu düşünmektedir.

Yine aynı seyyah, bölgeye adımını atar atmaz, yolların feci durumu, at bulmanın zorluğu ve de hayvan bulunsa bile bulunan hayvanların bakımsız olduğu gibi pek çok olumsuzluğa değinmiştir ve hatta bu seyyah, Taşkent'i Korolenjler çağındaki Galya şehirlerinden birine benzetmektedir. Dolayısıyla Bonvalot, bu şehirleri, 8. ve 9. yüzyıllardaki şehirlere benzetirken bu şehirlerin 19. yüzyıldaki görünümüne bakarak ne kadar geri kalmış olduklarına vurgu yapmaktadır. Fakat aynı seyyahın aynı şehir içindeki bir Rus yerleşim yeri ile ilgili tasvir ve görüşleri bir anda değişmektedir. Zira Bonvalot'a göre Rus mahallesine tuğladan, modern kemerli, yuvarlak bir kapıdan girilmektedir. Düzgün yollarla çevrelenen meydana ise çeşitli anıtlar bulunmaktadır. Ayrıca bu mahallede bir jimnastik okulu, askeri topografya enstitüsü, banka, korkulukları yeşile boyanmış bir köprü, Rus stili beyaz evler, büyük mağazalar ile bir de otel bulunmaktadır. Tüm bunların yanı sıra geniş caddelerde düzenli ağaç dizileri yer almakta ve küçük akarsuların bulunduğu bu yerde halktan kadınlar ve atlı subaylar yürüyüş yapmaktadır. Gabriel Bonvalot'a göre bu, Doğu'nun hemen yanındaki Batı'dır. Birisi sadeliği ve yeterli ihtiyaçları temsil ederken, diğeri ise yaşama şartlarının gerektirdiği tüm teferruatı temsil etmektedir. Gezginine göre bu, bir zamanların Atillaların, Cengizlerin Batı'ya bol bol harcadıkları kılıç ve mızrap darbelerine karşı top ve tüfek darbeleri ile karşılık veren Batı'dır. O, bir zamanlar Batı'yı ürperten zavallı bir Asya'dır. (Bonvalot, t. y., s. 34). Maveraünnehir'de yer alan şehirlerin hiç birinde jimnastik okulu, otel ya da banka bulunduğu dair bir bilgi bulunmamakla birlikte hem Doğulu hem de Batılı seyyahların genel itibariyle hem fikir oldukları konulardan bir caddelerin iç içe geçmiş, dar ve düzensiz yapılarıdır.

Bonvalot, ayrıca Yahudilerin Rusların gelişine kadar ticari meziyetlerini gösterme fırsatı bulamadığını da iddia etmektedir. Fakat slav istilacı olarak tabir ettiği Ruslar, bütün mağlupları aynı seviyeye getirmiştir. Dolayısıyla da Ruslar, vasıtasıyla Yahudiler de dükkan açarak ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. (Bonvalot, t. y., s. 38). Yahudilerin ticari faaliyetlerde geri kalmış olduğu şeklinde bir ifade kendisi de Yahudi asıllı olan Vámbéry'de ise yer almamıştır. (Zarcone, 2001, 118).

Schuyler de Buhara ve Taşkent’de görülen Asya tarzı yaşayışı tam olarak incelemeyen Rusya tarihinin tam olarak anlaşılamayacağını düşünmektedir. (Schuyler, 2007, s. 149). Zira içinde bulunulan yüzyılda bölgeye kademeli olarak egemen olan Rusya için bu çalışmada adı geçen şehirler, sonraki dönemlerde merkezi ya da önemli şehirler olarak karşımıza çıkacaktır. Dolayısıyla bölge ve şehirlerin, Rusya tarihinin şekillenmesindeki önemine vurgu yapılması son derece yerinde bir yaklaşımdır.

Gezginleri sıkıntıya sokan bir şey de seyahatleri esnasında kimliklerini gizlemek ve de kıyafetlerini değiştirmek zorunda olmalarıdır. Bu durum onlarda birtakım ön kabullerin oluşmasına neden olmuştur. Alexander Burnes, ’ün Buhara şehrine girer girmez yaptığı ilk şey kıyafetlerini değiştirmek olmuştur. (Burnes, 1992, s. 267). Kimlik gizlemenin ve de Müslüman kimliğine bürünmenin başta can güvenliği olmak üzere pek çok avantajı bulunmaktadır. Öncelikle Müslüman kılığındaki kişi İranlı değilse bölgede yüzyıl sonlarına kadar çok yaygın olan köle ticaretinin konusu olmaktan korunmaktadır. Bunun yanı sıra şehir içinde dolaşım serbestliği sağlaması gibi de bir avantajı bulunmaktadır. Bu kimliğe bürünmenin ise bir tek yolu vardır. O da kişinin sırtına yoksul hacı paçavraları geçirmektir. (Zarcone, 2001, s. 22- 24). Dolayısıyla burada kötü görünüm ile Müslüman olmak aynı şey olarak gösterilmektedir. Burnes, kılık değiştiren gezginlerden sadece biridir. Seyahatleri esnasında bölgeye giden gezginlerin büyük kısmı kimliklerini gizleyerek hayatta kalabilmişlerdir. Dolayısıyla da bir yeri gezebilmek ve bu yer hakkında bilgi sahibi olabilmek için belli bir riske girmeyi göze alabilmeyi gerektirmektedir. Bu durum belki Doğu’yu kendi zihinlerinde “öteki”leştirmelerine neden olmaktadır.

I. BÖLÜM: TARİHSEL ARKA PLAN

A- 19. Yüzyıl Öncesi Siyasi Arka Plan

Maveraünnehir, Asya'nın batısındaki iki büyük nehir olan Amu Derya ve Sri Derya Nehirleri arasında kalan ve tarıma elverişli alanları bulunan bölgeye verilen addır. Ceyhun Nehri (Amu Derya), Türkçe konuşan kavimler ile Farsça konuşan kavimler arasında her zaman doğal bir sınır olmuştur. Araplar, Ceyhun nehrine ulaştıktan sonra nehrin diğer tarafında kalan yerleri Mâveraü'n- Nehr olarak adlandırmışlar. Aslında anlam itibariyle “nehirin ötesi” ya da “çay ardı” demek olan bu bölge, çok eski zamanlardan beri Türklerin çok yoğun olarak yaşadığı bir alan olmuştur. (Kitapçı, 2000, s. 49). Burası nehirler arasındaki konumunun yanı sıra, Asya'nın içlerinden gelen yolların ulaştığı ve batıya doğru devam ettiği bir “uğrak yeri” olması sebebiyle tarihin derinliklerinden 19. yüzyılın sonlarına kadar geçen zaman içinde daima hareketli bir hayata sahip olmuştur.

Bölge tarih öncesi dönemlerden itibaren Orta Asya steplerindeki göçebelerle, Horasan ve İran arasındaki yerleşik unsurlar arasında bir sınır durumunda olması sebebiyle bölgenin siyasi tarihi, dışarıdan yapılan istilalara bağlı olarak gelişmiştir. M.Ö. 6. yüzyılda Pers Devleti'ne bağlanan bölge, ardından Büyük İskender'in kısa süreliğine hakimiyeti altında kalmıştır. (Özgüdenli, 2003, s. 177- 180). Milattan sonra 350'li yıllarda Mongoliit kökenli olan ve 551 yılına kadar Orta Asya'nın en büyük devleti olma özelliğini taşıyarak Juan- Juan'lardan ayrılan Eftalitler, Maveraünnehir ve Semerkand çevresinde bir devlet kurmuştur. Bu devletin İran ve Afganistan başta olmak üzere bölgede önemli faaliyetleri olmuştur. Sonrasında bölgede Göktürk hakimiyeti yaşanmıştır.³

³ 552 senesinde Moğol kökenli Juan- Juanları bozguna uğratan Bumin'in “İl Kağan” ünvanı almasının ardından Göktürk Devleti resmen kurulmuştur. Kaynaklarda Akhun olarak da zikredilen Eftalitler, M.S. 350 yılından beri Maveraünnehir ve Kuzey Afganistan'da hüküm sürmektedir. İpek yolu ticaretini de elinde bulunduran bu devlet Göktürklerin tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte hakimiyet konusunda karşı karşıya gelmişlerdir. Sonrasında Göktürklerin

İslamiyetten önceki dönemlerde de çeşitli etnik gruba mensup halkların (Soğdlular, Türkler, Araplar) yaşadığı bir yer olan bölgeye Araplar geldiklerinde devamlı birbiriyle kavga eden küçük emirlikler ve tamamen teşkilatsız olan gönüllüler ile karşılaşmışlardır. (Barthold, 1990, s. 195- 197). Bölgede İslamiyetin yayılması ise Kuteybe b. Müslim⁴ zamanında başlamıştır. Onun ölümü sonrasında Türgiş hükümdarı Su-lu'nun⁵ bölgeye olan müdahalesi Maverünnehir'deki Arap hakimiyetini sarsmıştır. Bölge 730 senesinde Müslümanların kontrolüne girmekle birlikte bu savaşlar, 738 senesinde Su-lu'nun ölümüyle ve Türgişlerin kendi iç meseleleri sebebiyle bölgeden ayrılmasına kadar devam etmiştir. Göktürk Devleti'nin yıkılması ve Türgişlerin çekilmesiyle Çinliler, bir süre bölgeye müdahale ettiyse de Talas Savaşı'nın sonrasında bölgede tam olarak İslamiyet hüküm sürmüştür. (Özgüdenli, 2003, s. 179).

9. yüzyılda ise Samanilerin hakimiyet dönemi başlamıştır. Maverünnehir dışında Horasan'da da hüküm süren bu İslam hanedanı (819- 1005), yönetimleri altındaki toprakları Maverünnehir ve Horasan olmak üzere ikiye ayırmıştır. Böylelikle Horasan'ı "Horasan valisi" ünvanına sahip kumandanlar yönetirken, Maverünnehir ise hükümdarların tasarruflarına bırakılmıştır. Samaniler döneminde Buhara ve Semerkant dönemlerinin en önemli kültür merkezi konumuna gelmiştir. İpek yolunun bölgeye sağladığı yararlarından mümkün olduğunca faydalanan Buhara, aynı zamanda idari bir merkez olmanın avantajını da yaşamıştır. Bu yüzden Buhara halkı ile Maverünnehir'in en eski merkezi olan Semerkantlılar arasında gizli bir çekişme olmuştur. Klasik İslam

Sasanilerle yapmış olduğu ittifak neticesinde Akhun Devleti'nin yıkılması sonrasında toprakları Ceyhun Nehri sınır olmak üzere Göktürk ve Sasani Devletleri arasında paylaşılmıştır. Bu taksimatta Maverünnehir, Fergana'nın büyük bir kısmı ve Batı Türkistan'da yer alan önemli şehirler Göktürk Devletine bağlanmıştır. Bu konuda bakınız. Taşağıl, 1995, s. 14- 32.

⁴ Kuteybe b. Müslim 705 senesinde Emeviler adına bölgeyi genişletmekle sorumlu olarak Horasan'a askeri vali olarak gönderilmiştir. 706 senesinde Buhara'yı ardından da Semerkant'ı ele geçirmiştir. Ardından burayı kendine üs yaparak Taşkent ve Fergana topraklarını ele geçirmeye çalışmıştır. Kuteybe b. Müslim ile başlayan bu istila hareketi daha sonra Horasan'a gönderilen diğer Arap valiler tarafından da devam ettirilmiştir. Bu konuda bakınız. Kitapçı, 1988, s. 16- 17.

⁵ Sulu Han, Türk boylarından biri olan Kara Türgişler'dendir. Doğu Göktürk Devleti'nin içinde bulunduğu birtakım iç ve dış faktörlerden kaynaklanan karışıklıklardan yararlanarak Kağanlığını ilan etmiştir. Ardından da Göktürlere bağlı pek çok Türk boyu da Türgiş kağanının hizmetine girmiştir. Su-lu, uzun süren hanlık döneminde Arapların Türk yurtlarında ilerlemesini durdurmak için çalışmıştır. Bakınız. Kitapçı, 1988, s.81.

şehircilik tarzını yansıtan bu şehirlerin aynı zamanda oldukça gelişmiş su kanalı ağı da bulunmaktadır. Bu kanalların sağladığı verimlilik tarım faaliyetlerinin yanı sıra hayvancılığın gelişmesine de katkı sağlamıştır. (Usta, 2009, 64- 68).

Samaniler döneminde ticarete büyük gelişmeler yaşanmıştır. Buhara'dan ihraç edilen ürünler arasında yumuşak kumaşlar, bakır kandiller, Semerkant'dan Semerkandî kumaşlar, büyük bakır kaplar, çadırlar ve at başlıkları gibi pek çok ürün İslam dünyasının çeşitli yerlerinde büyük ilgi görmüştür. Ayrıca Türk ülkelerinden gelen büyük ve küçük baş hayvanlar, kürk ve deri ürünleri de yine bölge üzerinden İslam dünyasına aktarılmıştır. Göçebeler ile yürütülen ticaret de daima büyük bir önem taşımıştır. Onlardan alınan et ve yük hayvanının dışında kürk, deri ve köle de satın alınmıştır. Göçebeler için yerleşik halk ile yapılan ticaret çok büyük öneme sahiptir. Semerkant kağıdının ise kültür hayatında oldukça büyük bir önemi vardır. Rivayetlere göre Talas Savaşı'nda esir edilen Çinli sanatkarlardan öğrenilen kağıt yapımı, 10. yüzyılda İslam ülkelerinde papirüs ile parşömenin yerini almıştır. (Barthold, 1990, s. 252- 255). Maverâünnehir bölgesinde görülen bu istikrar dönemi Samanilerin bölgedeki en büyük rakipleri olan Karahanlılar'a 1005 senesinde yenilmesiyle kısmen sekteye uğramıştır.

Maveraünnehir bölgesinin Türkleşmesi iki dalga halinde gerçekleşmiştir. İlki Göktürkler ile başlamıştır. İkincisi ise 8. ve 9. yüzyıllarda Oğuzların bölgeye gelmesi olmuştur. Bölgedeki Karahanlı hakimiyeti ise Maverâünnehir'in Türkleşme sürecindeki önemli etkenlerden biridir. Kendi ülkelerinde en az altı ya da yedi farklı isimle adlandırılan Karahanlılar, 840- 1212 yılları arasında Maverâünnehir'in yanı sıra Doğu Türkistan'da da hüküm sürmüş bir Türk-islam hanedanıdır. Samanilerin de yardımıyla 992 senesi başlarında Semerkant'ı aldıktan sonra Samanilerin de baş şehri olan Buhara'yı ele geçirmişlerdir. Varlıklarını doğu ve batı olmak üzere iki kol halinde sürdüren bu hanedanlık döneminde Buhara ve Semerkant merkez olmak üzere pek çok yerde hayır müessesesi ve Semerkant'da da medrese kurulmuştur. Dönemde yaşanan Selçuklu Karahanlı mücadeleleri Melikşah döneminde de devam etmiştir. ⁶ 1087

⁶ Kökeni konusunda çeşitli faraziyeler bulunan bu hanedana ilk defa Rus şarkiyatçısı V.V. Grigorev 1874 senesinde yazmış olduğu bir makalede Karahanlılar adını vermiş ve hanedan daha sonra bu adla tanınmıştır. Bakınız. Özaydın, 2001, s. 404- 412.

senesinde Selçuklu Sultanı Melikşah'ın bölgeye bir seferi vardır. Hatta bu esnada Buhara'yı da zapt etmiştir. Son büyük Selçuklu Sultanı olan Sultan Sencer (1118-1157) döneminde taht kavgalarından faydalanmak isteyen Doğu Karahanlılar, Selçukluların Maverâünnehir hakimiyetine son vermek istemiştir. Bunun üzerine Maverâünnehir'i yeniden teşkilatlandıran Sultan Sencer, Karahanlı hanedanından II. Muhammed b. Süleyman'ı Arslan Han ünvanıyla Batı Karahanlı hükümdarı ilan ederek kendine tabi kılmıştır. Ardından Karahitay ordusunun Sultan Sencer tarafından tayin edilen Mahmud b. Muhammed'i 1137 senesinde mağlup etmesi bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Bu durum karşısında bölge halkı büyük bir endişeye kapılmıştır. Bu olay sonrasında bölgede güçlenen Karahitaylar, ile 1141 senesinde Katvan sahasındanda meydana gelen savaşta Selçuklular ağır bir yenilgi almıştır ve bu savaş, Selçuklu Devleti'nin yıkılışına zemin hazırlamıştır. (Özaydın, 2009, s. 507- 511).

Katvan Savaşı sonrasında Karahitaylar, 1211 senesine kadar Maverâünnehir'i kontrolleri altında tutmuşlardır ve bölgede bulunan mahalli hanedanları yerlerinde bırakarak oraya sadece nezaret etmesi ve vergileri tahsil etmesi için yeteri kadar görevli bırakarak bölgeyi yönetmişlerdir. (Kafesoğlu, 2000, s. 54- 173). İslamiyeti kabul etmeyip Budizm ile Şamanizm karışımı bir dini inanç sistemine sahip olan Karahitaylar, ipek yolu güzergahını ellerinde bulundurdukları için doğu ile yapılan ticari ilişkileri oldukça geliştirmiştir. (Taşağıl, 2001, s. 415- 416).

1218 senesinde Karahitayların Cengiz Han ordusu tarafından yok edilmesi sonrasında Maverâünnehir bölgesinde Harezşah egemenliği görülmüştür. Harezşahların, aynı zamanda bölgede Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi varisi olma yolunda büyük mücadeleleri olmuştur. Harezşah hükümdarı Alâeddin Muhammed'in (1200- 1220)'in döneminde Semerkand ve Buhara Harezşahlara bağlanmış ve Harezmliler tarafından yönetilmiştir. (Kafesoğlu, 2000, s. 185). Moğolistan ve civarındaki dağınık halde bulunan kabileleri itaat altına alarak tarih sahnesine çıkan Cengiz Han önderliğindeki Moğolların bölgeye yerleşmesi yine bu hükümdar zamanında Otrar'da 450 kişilik bir Moğol kervanının öldürülmesi vesilesiyle olmuştur. Suçluların teslimini

ve malların tanzimini isteyen Cengiz'in⁷ bu teklifini Alâeddin'in reddetmesi ve bunun yanı sıra gelen elçileri de öldürtmesi Cengiz'in harekete geçmesine sebep olmuştur. Bunun üzerine 1219 senesi sonlarında Moğol orduları, Harezmsahların topraklarına girmiş ve Maveraünnehir'deki müstahkem mevkiileri birer birer ele geçirmiştir. (Taneri, 1997, s. 228- 231). Cengiz'in bu seferi ile birlikte Moğollar, İslam kültür ve medeniyetinin en önemli merkezlerini ele geçirerek tahrip etmişlerdir. Bu tahribat o kadar büyük olmuştur ki 13. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen olaylardan bir asır sonrasında bölgeyi gezen seyyahlar, Moğol istila ve tahribatının izlerine rastladıklarını söylemektedir. (Kafalı, 1993, s. 367- 369).

Barthold'a göre Moğol istilasını yaşadığı zaman o devirde yaşayanlar istila dolayısıyla ülkelerinin yakılmasından ve kültürlerinin de çöküntüye uğramasından yakınmalarına rağmen bu dönemde Hindistan ve Çin ile büyük ölçüde bir ticaret devam etmiş ve Uzak- Doğu ve Ön Asya medeniyetleri arasında çok sıkı bir temas meydana gelmiştir. Ayrıca Moğol hükümdarları dünyevi bilimlerini özellikle matematik, astronomi ve tıbbı teşvik edici faaliyetlerde bulunmuşlardır. Onların döneminde değişik bilginlerin katılması ile çeşitli kavimlerin tarihi an'aneleri Farsça olarak bir bütün halinde toplanmıştır.⁸

Bölgede, Moğol istilasından Timur tarafından zapt edilen yerlerde Timur Devleti kurulmuştur. Timur'un ortaya çıktığı zamanlarda Çağatay Hanlığı⁹ büyük sarsıntı geçirmektedir. Çağatay ülkesinde hakimiyet, Çağatay sülalesinden ziyade güçlü emirlerin elindedir. Timur'da böyle bir durumdan istifade ederek etkinlik merkezi olarak Semerkant'ı seçmiş ve zaman içerisinde Maveraünnehir'in yanı sıra devletini Harezm, Moğolistan, İran, Kafkasya ve Anadolu'ya kadar genişletmiştir. Kendisine

⁷ Cengiz Han sağlığında ülkeyi dört oğlu arasında paylaşmıştır. Semerkand, Buhara ve Horasan vilayetlerini kendisine veliahd tayin ettiği Ögeday'a bırakmıştır. Cengiz Han, imparatorluğu ve faaliyetleri için bakınız. Kafalı, 2009, s. 72- 99.

⁸ Timur hakimiyetinin ilk yıllarında kaleler, muhteşem bahçeler ve binalar inşa enşa ettirmiştir. Eski köyler ve şehirler canlandırılmış, sulama kanalları açılmış veya onarılmıştır. Bu konuda bakınız. Barthold, 1997a, s. 5-6 ve 24- 36.

⁹1227- 1370 yılları arasında Mâverâünnehir'ün yanı sıra Doğu Türkistan ve Yedisu'da hüküm süren bu hanlık adını Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'dan almaktadır. Bu hanlığın siyasi faaliyetleri için bakınız. Yuvalı, 1993, s. 177- 178.

başkent yaptığı Semerkant'ı geliştirip büyütme çalışan Timur, her fırsatta kendini Cengiz Han ile ilişkili göstermeye çalışmıştır. (Kafalı, 1979, s. 336- 346). Timur'un 30 yıllık fetihleriyle oluşan devlet, daha çok onun şahsi iktidarına dayanmıştır. Ölümü sonrasında oğulları ve torunlarının Timur tarafından konulan halef olma nizamına uymamaları karışıklıkları da beraberinde getirmiştir. Timur Devleti'nde Şâhruh dönemi otoritenin yeniden tesis edilmesi bakımından önemlidir. Fakat Şâhruh, 1409 senesinde Semerkand'ı ele geçirmesine rağmen Timur Devleti tam olarak gücünü koruyamamıştır. Buna rağmen gerek ekonomik gerekse de kültürel hayatta ilerlemeler yaşanmıştır. Onun ölümü sonrasında tahta geçen ve Uluğ Bey diye anılan Muhammed Taragay dönemi önemlidir. Uluğ Bey, tarihi bir şahsiyet olmasının yanı sıra Maverâünnehir bölgesinde yoğunlaşan ilmi ve kültürel faaliyetleriyle de ün kazanmıştır. 1420 senesinde Semerkand'da yaptırmış olduğu rasathanesi çok meşhurdur. Uluğ Bey, “zamanının Batlamyus'u olan” Alâüddin Ali b. Muhammed Kuşçu'yu kendisine yardımcı olarak seçmiştir. Bu bilginin “Kuşçu” olarak adlandırılması muhtemelen saray görevlisi olduğunu göstermektedir. Rasathane'nin çalışmaları Uluğ Bey'in ölümü sonrasında kesilmiştir. Ali Kuşçu da Semerkand'dan ayrılarak İstanbul'da ölmüştür. Böylelikle de bölgede yapılmakta olan astronomi çalışmalarında Uluğ Bey'in ölümü sonrasında hiçbir ilerleme kaydedilmemiştir. (Barthold, 1997a, s. 115- 117). Zaman içerisinde Timur'un kurmuş olduğu devlet, varlığını muhafaza edememiştir. Oğulları ve torunları arasında bölünen Timur Devleti'nin bölgedeki etkinliği azalmıştır. (Roemer, 1979, s. 346- 376).

Timur Devleti sonrasında bölgede Özbek hakimiyeti yaşanmıştır. Timur Devletini ortadan kaldırarak bölgede egemen olan Özbekler, çok geçmeden parçalanmış ve üç hanlık halinde siyasi varlıklarına devam etmişlerdir. Bu hanlıklardan Buhara 1500, Hive, 1511 ve Kohand ise 1700 senesinde kurulmuştur. (Saray, 1984, s. 1). Bu hanlıkların ortaya çıkmasından önce bölgede egemen olan Özbeklerin nasıl bağımsız olduklarına ve tarihi süreç içerisinde politik gelişimlerine göz atmak gerekecektir.

Özbek ulusunun bağımsız bir il olarak ortaya çıkışı Ebu'l Hayr Han (1413 – 1468) zamanında olmuştur. Sülalenin menşei Cengiz Han'ın en büyük oğlu olan Cuci Han'ın oğlu Şiban Han'dan gelmektedir. Ebu'l Hayr Han, Özbekleri güçlü bir topluluk haline

getirmiş; fakat ölümü sonrasında Özbekler çeşitli yerlere dağılmışsalar da bir süre sonra başka bir siyasi teşekkülün içerisinde yer almışlardır. (Alpargu, 2002, s.557- 603). Bu siyasi teşekkülden biri de Buhara Hanlığı'dır. Bu hanlık, Ebu'l Hayr Han'ın torunu olan ve kendisine Şeybak da denilen Muhammed Şibani Han tarafından kurulmuştur. Şeybak Han, öncelikle dedesinin kuvvetlerini topladıktan sonra ilk olarak hanedan içinden kendisine yönelebilecek tehditleri ortadan kaldırmıştır. Ardından da faaliyetlerini kendisinin de ilim tahsili gördüğü Maverâünnehir'e yöneltmiştir. Şeybak Han, 1500 senesinde Buhara ve Semerkand'ı ele geçirmiştir. Semerkand'ın ele geçirilmesi, Şeybak Han ve Babür'ü¹⁰ karşı karşıya getirmiştir. Maverâünnehir'deki faaliyetlerine devam eden Şeybak Han kuvvetleri, 1503 senesinde Taşkent'i işgal etmiştir. 1504 senesinde Fergana'ya girilmesiyle de Maverâünnehir'in fethi tamamlanmıştır. Şeybak Han'ın oluşturduğu siyasi oluşumun merkezi olarak Semerkand'ın seçmesi, Timur hakimiyetinin bölgedeki varlığının da son bulduğu anlamına gelmektedir. 1508 senesine gelindiğinde ise Timur devleti'nin bütün topraklarının Şeybak Han'ın eline geçmesiyle bölgenin yeni hakimi Özbek Hanedanı olmuştur. Şeybak Han aynı zamanda Safavi Devleti hükümdarı Şah İsmail'in Şii temelli siyasi ve sosyal faaliyetlerine karşı Sünniliği koruyan bir politika izlemiştir. Aynı zamanda Şiiliğe karşı mücadele yürüten ve "Hacegan" olarak adlandırılan Nakşi tarikatının da mensubu olan Şeybak Han, 1510 senesinde Şah İsmail'e yenilmiştir. Bölgede çıkarları devam eden Babür'de bu fırsatı değerlendirerek Şah İsmail ile ortak hareket etme kararı almıştır. Bu olayların hemen akabinde 1511 senesinde Semerkand ve Buhara gibi Maverâünnehir'de bulunan bazı şehirler Babür'ün eline geçmiştir. Bu durum bölgedeki hakimiyet mücadelelerine hız kazandırmıştır. Bu süreç 1514 senesinde Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne yenilmesine kadar devam etmiştir. Böylelikle Babür'de bölgede en büyük destekçisinden yoksun kalarak Kabil'e çekilmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Maverâünnehir yeniden Şibanilerin hakimiyeti altına girmiştir. (Gündoğdu, 2002, s. 606- 616).

¹⁰ Babür Devletinin ilk hükümdarı olan Babür, 1497 ve 1501 senelerinde kısa sürelerle Semerkand'ı ele geçirerek Maverâünnehir'de Şeybak Han'ın en tehlikeli rakibi olmuştur. 1510 senesinde Safavi hükümdarı Şah İsmail'in yardımı ile Buhara'yı ele geçirmiştir. Bu yüzden de Şiiilerin bazı isteklerini (Şah İsmail adına para bastırması, onun tabiyetini tanınması vb.) yerine getirmek zorunda kalmıştır. Bu durum çoğunluğu Sünni olan Maverâünnehir halkının büyük tepkisine yol açmıştır. Babür'ün bölgede tutunamamasının önemli etkenlerinden biri bu olmuştur. Ayrıca hayatı ve faaliyetleri için bakınız. Konukçu, 1991, s. 395- 396.

1533 ile 1539 yılları arasında Buhara tahtında Ubeydullah Han vardır. Döneminde Safavilerle yapmış olduğu mücadelelerde Özbeklerin tümünden yardım alamamasından dolayı başarı sağlayamamıştır. Ölümü sonrasında hanlıkta karışıklıklar çıkmış ve akabinde Buhara ve Semerkand'da ayrı ayrı Özbek hanları tahta görülmeye başlamıştır. Merkezi otoriteden yoksun bu çift başlı yapı uzun süre devam etmiştir. 1561- 1583 seneleri arasında Abdullah Han,¹¹ merkezi yapıyı güçlendirmeye çalışan Hanlardan biri olarak öne çıkmış ve onun dönemde geniş bir fetih siyaseti izlenmiştir. Bu süreçte onu en fazla uğraştıran Nevruz Ahmed Han'ın oğulları arasındaki saltanat mücadelesidir. Mücadeleler, 1576 senesinde Semerkand ve Taşkend'in alınması ile son bulmuştur. (Alpargu, 2002, s. 562- 564).

Genel olarak 16. yüzyılda bölgenin siyasi yapısına baktığımızda merkezi idarelerin çözüldüğü, bunun yerine çok sayıda yerel otoritenin veya kabile / boy tarzı grupların konfederasyon benzeri yapılanmaya gittiği görülmektedir. Bölgede Şeybak Han tarafından ortaya atılan Özbek siyasi düzeni, Timurlu siyasi düzeninin yerine geçmiştir. Ayrıca İran'da Safaviler, Hindistan'da Babür Devleti gibi yeni güç merkezleri oluşurken Osmanlı Devleti gibi kuruluşu çok daha öncelere dayanan bir devletin güçlü bir merkezi imparatorluk haline geldiği görülmektedir. Dolayısıyla siyasi yönü kırıklı olan bu yapı nedeniyle 16. yüzyılın başından itibaren bölgenin çok yönlü bir "gerileme" ve "durgunluk" sürecine maruz kaldığı şeklinde görüşler ortaya atılmıştır. (Kılıç-Schubel, 2002, s. 624- 631).

Abdullah Han'ın ölümü üzerine gerek Kazaklar gerekse İranlılar hanlık için tehlike arz etmeye başlamıştır. Halefi olan oğlu Abdülmü'min'in tahta çıkmasından kısa bir süre sonra öldürülmesi de tahta kimin geçeceği ile ilgili büyük tartışma yaratmıştır. Çünkü Abdullah Han merkezi otorite kurma çalışmaları sırasında pek çok hanedan üyesini saf dışı bırakmıştır. Bu tartışmalarda Astarahan'dan gelmiş olan Canoğulları aktif rol

¹¹ Abdullah Han, aslında idareyi babasının ölümüne kadar onun adına kendi elinde tutmuştur. Dönemindeki Safavi tehlikesine karşı Osmanlı Devleti ile irtibat kurmaya çalışmıştır. Dönemindeki olayların daha ayrıntılı anlatımı için bakınız. Saray, 1988, s. 104.

oynamış ve ardından 1599 senesinde Maverâünnehir’de Canoğulları dönemi başlamıştır. Buhara, bu hanedan döneminde başşehir olmuştur. İmam Kulu Han (1611-1643) döneminde oldukça güçlenen hanlık sonraki senelerde bu statükoyu koruyamamış, mahalli beyler, bağımsızlıklarını ilan ederek hanedanın otoritesinin sarsılmasına sebep olmuştur. Ülkenin siyasi ve ekonomik olarak çıkmazda olduğu bu süreçte Hiveliler, Buhara ve Semerkant’ı birkaç defa zaptederek yağmalamıştır. Hiveliler ile yapılan uzun ve yıpratıcı savaşlar, bölgenin ekonomik yapısına büyük zararlar vermiştir. 18. yüzyılın başında Buhara tahtında bulunan Ubeydullah Han (1702- 1711), merkezi hükümeti güçlendirmek ve devlet otoritesini yeniden tesis etmek istemiş; fakat başarılı olamamıştır. 1710 senesinde Fergana Vadisi, Buhara ile bağlantısını kopararak Hokand Hanlığı oluşturulmuştur. Ubeydullah Han’ın öldürülmesi sonrasında da tahta Ebu’l Feyz geçmiştir. Bu dönemde Buhara Hanlığında birbirinden tamamen bağımsız olan bölgeler yine birbirleriyle mücadele etmeye başlamıştır. Hatta Ebu’l Feyz’in bile otoritesi Buhara ve civarıyla sınırlı kalmıştır. Ve Kazaklar da Semerkant ve Buhara’yı yağmalamıştır. Bu siyasi mücadelelerin ekonomiye de olumsuz etkileri olmuştur. İran Şahı Nadir Şah da bu durumdan faydalanmak isteyerek Buhara’yı kuşatmışsa da alamamıştır. Fakat Maverâünnehir’e 1740 senesinde yapmış olduğu ikinci seferinde Buhara’yı işgal etmiştir. Bu olaydan sonra da Buhara, tamamen Nadir Şah’ın kontrolü altına girmiştir. 1747 senesinde Nadir Şah ve Ebu’l Feyz’in öldürülmeleri sonrasında Canoğulları hanedanı yeniden bağımsız olmuştur. Zira artık bölgedeki gerçek hakimiyet Mangıt hanedanlığından Atalık Muhammed Rahim’in eline geçmiştir. Son Canoğulları hükümdarı Ebü’l Gazi (1757- 1785) ise sadece ismen handır.¹²

Böylelikle artık bölgede, bir dönem bitmiştir. Sonrasında ise bölgede Mangıt Hanedanlığı dönemi başlamıştır. 13. yüzyılda Cengiz Han ile beraber Orta Asya’ya göç eden boylardan biri olan Mangıtlar aynı zamanda 16. yüzyılda Şeybak Han’ın Maverâünnehir’e yaptığı akınlarda da bulunmuştur. 18. yüzyılda Buhara Hanlığı’ndaki siyasi mücadelelerde Muhammed Rahim başkanlığındaki Mangıtların kazanmasıyla

¹² 1599- 1785 seneleri arasında hüküm süren bu hanedan adını, kurucusu Baki Muhammed’in babası Can Muhammed’den alır. Ruslar, 1556 senesinde Astarhan’ı istila edince Astarhan hükümdarı Yar Muhammed ile oğlu Can Muhammed, Buhara’ya kaçarak Şeybani hükümdarına sığınmışlardır. Bu konuda bakınız. Özaydın, 1993, s. 154- 155.

hanlığın resmi yönetim süreci başlamıştır. (Malikov, 2002, s. 617- 632). Mangıtlar, Maveräünnehir'in Timurlulardan beri Cengiz soyundan gelmeyen ilk hanedanıdır. Buhara'daki Mangıt yöneticileri ünvanlarını Türk- Moğol geleneğinden İslam geleneğine değiştirerek han'dan emire dönüştürmüşlerdir.¹³ Hanlığın yöneticisi Şah Murat (1785- 1800) islami kuralları ön plana çıkartan bir yaklaşım izlemiştir. (Alpargu, 2002, s. 567).

Bölgedeki diğer bir oluşum da Hokand Hanlığıdır. 18. yüzyılın başında Şahruh İbn Aşur Kul önderliğinde bağımsızlığını ilan etmiş olan bu hanlık aslında Buhara Hanlığı'nın bünyesinden çıkmıştır. Fergana vadisi başta olmak üzere geniş bir alanı kaplayan bu siyasi oluşumun en önemli şehirlerinden biri Taşkent'dir. (Saray, 1984, s. 2- 17).

Hanlığın gerçek anlamda varlığını kanıtlaması İrdene Bey (1740- 1769) zamanında olmuştur. İrdene Bey, Kalmukların zayıflamasından faydalanarak hanlığın sınırlarını genişletmiştir. Alim Han döneminin en önemli icraatlarından biri ise Orta Asya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Taşkent'in 19. yüzyılın başında alınmasıdır. (Konukçu, 1998, s. 215- 216).

Maveräünnehir'deki Özbek oluşumu sonrasında Yadigariler olarak da bilinen bir başka Özbek oluşumu 1512 senesinde Harezm'de yeni bir hanlık meydana getirmişlerdir. Fakat bu hanlık 1539 senesinde Maveräünnehir Özbekleri tarafından ele geçirilmiştir. Hive Hanlığı tahtına 1603 senesinde geçen Arab Muhammed Han zamanında Hive şehri, hanlığın merkezi olmuştur. Ardından da Hanlık bu şehrin adıyla anılmaya devam etmiştir. Bu hanlığın Buhara Hanlığı ile uzun süren mücadeleleri olmuştur ve 1685 senesinde Semerkand şehri Hivelilerin eline geçmiştir. (Alpargu, 2002, s. 568- 570).

Hive Hanlığının başında 1740 senesine kadar Arabşahlar olarak da bilinen mahalli hanedan bulunmaktadır. Bu dönemde gerek ilim, kültür gerekse komşu ülkelerle olan ilişkiler gerilemiştir. Bu gerilemede Amu Derya'nın 1576 sensinde mecrasını değiştirip

¹³ Mir Murad Ma'sum Şah'tan sonra halefleri emir ünvanını kullanan Mangıtlar, Buhara Hanlığı içerisinde daha çok Zerefşân vadisi civarlarında yerleştiler. Bakınız. Akbıyık, 2003, s. 570- 571.

Hazar Denizi yerine Aral Gölü'ne dökülmesi de etki etmiştir. Ayrıca 17. yüzyıldaki Kalmuk istilası da ticari faaliyetleri olumsuz etkilerken Ruslar 1717 senesinde Buhara ve Hint ticaret yolunu kontrol altına almak için Hive'yi işgal etmek istediysede bunda başarılı olamamışlardır. (Özaydın, 1997, s. 217- 220).

1740 senesinden hemen önce Ebu'l Hayr tarafından ele geçirilen şehir 1770 senesine doğru Yomud Türkmenleri tarafından tahrip edilmiştir. Özbek boyları ve Türkmen boyları arasında devamlı süregelen buna benzer mücadeleler Rusların faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. (Saray, 1998, s. 167- 170).

B-SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL ALT YAPI

Orta Asya'da çok eski dönemlerden itibaren yerleşiklik ve göçebelik iki büyük iskan ve toplumsal örgütlenme biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sulanabilen ovalardaki yerleşik nüfusun yanı sıra bölgenin bozkır ve yarı çöllerinde yoğun bir göçebe nüfus yaşamaktadır. Yerleşikler ise çoğunlukla Zereşan Vadisi gibi verimli alanlarda ve bölgenin bol su alan bölgelerinde toplanmıştır. İnsanların tarım yapması vesilesiyle toprağa bağlanmaları ile birlikte göçebeler ve yerleşikler hep karşı karşıya gelmiştir. Çünkü göçebeler yerleşiklerin olduğu yerlere ani baskınlar düzenleme ve ardından da alacaklarını alıp gitme tarzında bir yaşamı benimsemişlerdir. Bu esnada ise göçebelere zorluk çıkartan tek şey, güçlü şehirler ve onların etrafındaki surlar olmuştur. (Roux, 2001, s. 37- 47).

Göçebelerin hayvancılıkla uğraşmaları muhtemeldir. Sulak olmayan yerlerde, mevsimlik göçlerle düzenlenen hayvancılık temel geçim kaynağı olup ekili olmayan araziler ise göçebelerin doğal yaşama alanları olmuştur. Yerleşiklerin ise en önemli ekonomik uğraşı tarımdır. Bölgeye 15. yüzyılda gitmiş olan İspanyol elçi Clavijo, Semerkand'da bulunduğu sırada pek çok üzüm bağına, kavun ve pamuk tarlasına rastlamıştır. Dolayısıyla da üzüm ve meyve en sık üretilenler arasındadır. Bunlar dışında buğday da ekimi yapılan ürünler arasında bulunmaktadır. (Clavijo, 2007, s. 161- 171).

Bölgede yapılan tarım metotları oldukça basit düzeyde olup işleme teknikleri de insan gücüne dayalıdır. Bölgede yetiştirilen ve önemi sonraki yüzyıllarda daha da artacak olan pamuk ekimi de önemli tarımsal faaliyetler arasındadır. Bölgede pamuk ekiminin ne zaman başladığına dair çeşitli rivayetler olup zamanı tam olarak belli değildir. Bununla birlikte 7. yüzyılda bölgeye giden Çinli seyyahlar, yerlilerin pamuklu giysileri olduğunu not etmişlerdir. Araplar da 9. ve 10. yüzyıllarda imal edilen pamuk ile göçebelerin ürettikleri yünün takas edildiğini belirtirler. Bu dönemdeki üretim, bölge halkının ve yakın komşuların gereksinimini sağlayacak düzeydedir. (Whitman, April 1956, s. 190-205). Bölgede pamuğun yanı sıra buğday, arpa ve pirinç de üretilen ürünler arasındadır.

Bölgede ticaretin önemli bir yeri vardır. İpek Yolu olarak adlandırılan Orta Asya ticaret yolu, genellikle doğu- batı doğrultusunda uzanmakta olup Hindistan, İran, Anadolu ve Suriye gibi farklı yerlere de sarmaktadır. (Findley, 2006, s. 22- 23). Bu ticaret yolu üzerindeki önemli merkezlerden biri olan Semerkant'da 6. ve 8. yüzyıllarda Soğdlular, bu ticareti neredeyse tekellerine alarak bu yolun pek çok güzergahında ticaret kolonileri kurmuşlardır. (Aydınlı, 2009, s. 481- 484). Bu ticarete en karlı ürün ipek olup, bunun yanı sıra pek çok şeyin ticareti yapılmaktadır. Bunlar arasında Hindistan'dan gelen baharat önemli olup bu baharatlar dünyanın en iyi baharatı olarak kabul edilmiştir. Şehirde ticaretin gelişmesi için Timur, bir baştan bir başa bir cadde ve bu caddenin iki tarafına da ticaret eşyalarının satımı için, mağazalar inşa ettirmiştir. (Clavijo, 2007, s. 161- 171). Timur'un kenti boydan boya kat edecek bir ticaret caddesinin açılmasına karar vermesi ile küçük sokakların sıralandığı yerler *tim* olarak adlandırılmıştır. Bu küçük sokaklar esnafın faaliyet gösterdiği yerler olmalıdır. Pazar ya da dükkan topluluğu olan bu çarşılar sadece bir ya da iki malın satımına yöneliktir. Timur'un isteği doğrultusunda bu şekilde oluşturulan satış yerleri, Timurlular döneminde Semerkand'ın ayırt edici bir özelliği haline gelmiştir. Bu durum aynı türden malların diğerleriyle kıyasını kolaylaştırdığı gibi zanaatkarları da işlerini iyi yapmaya zorlamıştır. (Fourniau, 2005, s. 94). Bu düzen, daha sonraki bir tarihte Osmanlı hakimiyetindeki Anadolu ve Rumeli şehirlerinin ticaret mahallerinin planını andırmaktadır. Oralarda da *Uzun Çarşı* diye adlandırılan geniş bir caddeye açılan ve adına *Suk* denilen esnaf çarşıları vardı. (Ergenç, 2006, s. 37 ve devamı).

Bölgede, 16. yüzyılın başından itibaren siyasi, kültürel ve ekonomik olarak büyük bir “durgunluk” yaşandığı ve bu süreçten ticaretin büyük bir yara aldığı ileri süren görüşlerin aksine son dönem araştırmacılarından Audrey Burton, ticaretin bu durumdan etkilenmeyip uzun süre yoğun bir şekilde devam ettiğini ileri sürmektedir. Burton’a göre özellikle Rusya ile yapılan ticarete kumaş ve dokumaların büyük bir yeri vardır. Zandaníchí ya da zenden olarak bilinen bu kumaş türünün adı Buhara yakınlarındaki aynı isimli köyden gelmekte olup 8. yüzyıl ve belki de 6. yüzyıldan beri orada üretilmektedir. İpekli ve pamuklu gibi çeşitli tür ve renkleri olan bu dokumaların en kalın çeşidi Sibirya’da en popüler olanıdır. Dayanıklı ve ucuz olduğu için de büyük miktarlarda Rusya’ya satılmaktadır. Zenden’in yanı sıra yine onun gibi giysi yapımında kullanılan Karbās ya da Byaz’ da denilen kumaş türü Zenden’den daha az ticarete konu olup, yatak ve masa örtüsü ile çarşaf olarak kullanılmaktadır. Bunların yanı sıra Buhara ve Semerkand’da dokunan Alaca cinsi kumaş ve bir çeşit Amerikan bezi olan Qudak ve Basma türü dokumalar da Rusya’ya bol miktarda satılmıştır. (Burton, 1997, s. 364-370).

Bölgenin Moğol istilasından sonra ikinci parlak dönemi Timur zamanında olmuştur. Timur, ülkeyi her yönüyle istikrarlı bir hale getirmek için öncelik olarak Moğollar tarafından tahrip edilen şehirlerin çevresini güçlü surlarla çevirerek şehirleri yeniden imar ettirmiştir. Sulama tesisleri, su şebekesi ve yol yapımı bu dönemde hızlanmıştır. Ticari merkezlerin, pazar ve kervansarayların gelişimine önem vermiştir. Yenilgiye uğrattığı ülkelerdeki en yetenekli mimarları, yapı ustalarını, zanaatkarları ve bilim adamlarını ülkesine getirmesiyle bölge her alanda gelişirken, şehirlerde yapılan cami, medrese, türbe, anıt gibi mimari yapılarla Timuroğullarına özgü mimari bir stil meydana gelmiştir. (Pander, 2002, s. 852- 861).

Maveraünnehir’i hakimiyet altına alan Timur’un Semerkand’ı kendisine baş şehir yapması ile birlikte çeşitli bölgelerden alim ve sanatkarları burada toplaması ile kültürel faaliyetler de hız kazanmıştır. İlk defa 1409 senesinde inşa edilen Uluğ Bey’in rasathanesi fen bilimleri alanında ulaşılan seviyeyi göstermesi bakımından önemlidir.

(Çoruhlu, Y., 2009, s. 484- 486). İslam dünyasında kurulan ikinci büyük rasathane olan Semerkand rasathanesinin diğer İslam rasathaneleri gibi kendine has bir kütüphanesi de bulunmaktadır. Astronomi tarihinde çok önemli bir yeri olan bu rasathanede yapılan gözlem ve çalışmalar, dönemine göre son derece ileri bir seviyede olup bilim adamları tarafından son derece modern bulunmaktadır. (Aydüz, 2009, 486- 487).

C- 19. YÜZYIL SİYASİ FAALİYETLER

Ruslar, 16. yüzyılın ortalarından itibaren Asya'ya doğru yayılmışlardır. Rusya'yı büyük bir devlet haline getirmek isteyen Çar I. Petro (1689- 1725), Orta Asya yoluyla Hindistan'a inmek istemiştir. Onun bu yöndeki politikası ondan sonra gelen hükümdarlar tarafından da benimsenmiş ve böylelikle Ruslar zamanla güneye doğru inmeye başlamışlardır. Onların bu isteği ilk olarak kısa süreliğine de olsa Kırım Savaşı (1854- 1856) ile durdurulmuştur. Bunun üzerine Ruslar, Orta Asya'nın ekonomik ve siyasi olarak geri kalmış olan hanlıklar sahasında bir yayılma politikası takip etmişler ve buradaki "sivilizasyon" politikası kapsamında faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. (Saray, 1984, s. 2). 19. yüzyıl siyasi tablosuna bu açıdan bakmak, olayların anlaşılabilirliğini arttırmaktadır. Bu bağlamda da Buhara Hanlığının faaliyetlerine baktığımızda buna benzer bir tablo ile karşılaşmaktadır.

Yüzyılın başında hanlıktaki peş peşe iktidar değişiklikleri göze çarpmaktadır. Bunlar içerisinde Nasrullah Han (1826- 1860), emirlikten ayrılan bölgeleri kendisine bağlamak istemiş ve hanlığı Hive ve Hokand aleyhine genişletmeye çalışmıştır. Aynı zamanda hanlık bölgesi İngiltere ile Rusya'nın rekabet alanı haline gelmesi bakımından da önemlidir. 1860 ve 1886 yılları arasında hüküm süren Emir Muzafereddin dönemi de, Rusya'nın bölgeyi istila ettiği döneme denk gelmektedir. Bu süreç içinde emir, bölgedeki herhangi bir karışıklığa karşı her zaman Rusya'ya başvurmuştur. (Alpargu,

2002, s. 568). Bu durum Rusya'nın emirliğe ve dolayısıyla da bölgeye olan müdahalesini kolaylaştırmıştır.

Ruslar, 1887 senesinde emirliğin topraklarında demiryolu inşa etmiştir. Demiryolu inşasının sonrasında da bunu çok hızlı bir iskan hareketi izlemiştir. 1914 senesinde emirlik topraklarına en az 50.000 Rus yerleştirilmiştir. Rusların kademeli projesi sonunda Buhara şehri 1920 senesinin sonlarında işgal edilerek emirlik ilga edilmiştir. Ardından da Buhara, başkenti Taşkent olan Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir şehri haline getirilmiştir. (Şeşen, 1992, s. 367).

Hokand Hanlığının Rusya ile olan ilk diplomatik ilişkileri 1812 senesinde Ömer Han zamanında olmuştur. 1840 senesinde Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı arasında meydana gelen savaşta Hokandlılar yenildiği için bazı şehirleri Buhara hanlığına vermek zorunda kalmıştır. Fakat Hokand Hanının halkına kötü muamelesi Buhara hükümdarı Nasrullah'ın 1842 senesinde tekrar harekete geçerek hanlığın başşehrini ele geçirmesine neden olmuştur. 1845 ile 1858 yılları arasında birinci dönemi olmak üzere tahta çıkan Hüdayar Han döneminde artan iç karışıklıklardan yararlanan Rusların, sınır boylarında faaliyetleri olmuştur. Ruslar, ise Türkistan genel Valisi Kauffmann öncülüğünde harekete geçerek 1864 senesinde hanlığın bazı şehirlerinin yanı sıra Taşkent'i işgal etmiştir. Hudayar Han'ın ise ikinci hanlık döneminde bu gelişmelere kayıtsız kalarak 1868 yılında yapılan antlaşma ile Ruslara boyun eğmesi Rusların doğal bir yayılma alanı bulmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler karşısında da halkın hana karşı isyan etmesi sonrasında Ruslar, Hokand Hanlığının topraklarını işgale etmeye başlamıştır. Ardından da Ruslar tarafından işgal edilen yerler, 1876 senesinde Türkistan Genel Valiliğine bağlanmıştır. Sonraki yıllarda da halkın bu duruma karşı isyanları her defasında Ruslar tarafından bastırıldı. (Konukçu, 1998, s. 215- 216).

Hive Hanlığında 18. yüzyılın sonlarında çok büyük bir siyasi kriz yaşanmıştır. Kabileler arasında meydana gelen savaşlar, han ile mahalli güçler, göçebeler ile yerli halk arasındaki mücadelelerin yanı sıra dış düşmanlarla devam eden savaşlar bu krizin ortaya çıkmasındaki esas faktörü oluşturmaktadır. Bu durum ekonomik gelişmelerin de

olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. Bu şartlar altında 19. yüzyıla giren hanlıkta yüzyılın ortalarında Karakalpak ve Türkmen derebeylerinin Hive Hanları ile olan mücadelelerinin ekonomiye olumsuz tesirleri olmuştur. (Tekin, 2002, s. 634- 640).

Hive’de Allah Kulu Han (1825- 1842) döneminde hanlığın en iyi dönemlerinden biri yaşanmıştır. Bu dönemde görülen başarılar neticesinde Ruslar, İranlıları Herat ve Merv yönünde genişletmenin yanı sıra Buhara Emirli’nde halkı silahlandırıp Hive’ye karşı savaşa teşvik etmişlerdir. Elbette bu durum Rusların Hive ve Türkistan’ı almaları halinde Hindistan’daki hakimiyetlerinin tehlikeye gireceğinden endişelenen İngilizleri kaygılandırmıştır. Ekonomisi tarım ve hayvancılık dayanan Hive, daima canlı bir ticaret hayatına sahip olmuştur. (Saray, 1998, s. 168- 170). Dolayısıyla Ruslar burayı mutlaka ele geçirmek istemişlerdir zira yayılcı bir siyaset izleyen Rusların bölgeye düzenledikleri 1839 seferi başarısız olmuştur. Zira bölge 1873 senesinde tamamen ellerine geçmiştir. (Özaydın, 1997, s. 219).

Rusların yayılcı siyaseti doğrultusunda Hive Hanlığı’ndan ve Türkmenlerin yerleşmiş oldukları topraklardan ilhak edilen yerler ise Rusların Kafkasya Valisine devredilmiştir. Sonraki süreçte de Türkistan Genel Valiliğinin 2 Haziran 1886 senesindeki ilk nizamnamesi kabul edilmiştir. Bu nizamnameye göre Genel valiler aynı zamanda Rus kıtalarının da kumandanları olmak üzere Türkistan Genel Valisi doğrudan Çar’a başvurmak ve dış siyasetle ilgili kararlar alabilmek gibi özel imtiyazlara sahip bir konumdadır. Bölge valileri ise ölüm cezalarının onay ya da bağışı gibi birtakım hakları elinde bulundurmıştır. Bunun dışında ise sadece köy muhtarları, kanallar vasıtasıyla su tevzi etmekle sorumlu olan mirab ve de kaza hakimi olan kadılar bölge halkı tarafından seçilmiş ve sonrasında da kazanın Rus kaymakamı tarafından onaylanmış ve faaliyetleri de bu kaymakam tarafından sıkı bir şekilde denetlenmiştir. (Hayit, 1975, s. 158- 159).

Rus görüşüne göre bölgenin önemi son Çar’ın döneminden itibaren giderek artmıştır. Bölge, önceleri İngiltere ile olan askeri ve diplomatik rekabet için bir üs olarak düşünülmüş olmasına rağmen sonraları Rus sanayisi için bir hammadde kaynağı, ürettikleri ürünler için bir Pazar ve topraksız Rus köylüler için de bir barınak olarak

görülmeye başlanmıştır. Rusya'nın bölge ile olan ticareti uzun yıllar kesintisiz devam etmiştir. Ruslar bölgeye getirdikleri mamül ürünler karşısında işlenmemiş yün, pamuk, değerli taş vb. malları ülkesine götürmüştür. Bu ticaret, 1838 senesine kadar yani İngiliz rekabeti geçici olarak düşüşe geçinceye kadar hızla büyümüş ve İngiliz- Hindistan ürünlerinin zayıf iletişim ve mesafenin uzaklığı gibi sebepleri dolayısıyla Rus mamül malları bölge ticaretinde üst sıralarda yer almıştır. 1851 senesinden 1861 senesine kadar olan on yıllık periyotta da Rusya'nın bölge ile olan ticareti üç kat artarken Rus ihracat ürünleri ise altı kat artmıştır. (MacKenzie, April 1974, s. 167- 188).

Rusların bölgeye girer girmez yaptığı ilk iş bölgedeki yerel güçlerin mevcut yönetime karşı isyan etmesi için gerekli ortamı hazırlamak olmuştur. Bu bağlamda Çar tarafından bölge haklarının durumu ile ilgili olarak Hive ve Buhara'ya gönderilen Albay N. İgnatiyev'e kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır. 1858 yılında Buhara Hanı İgnatiyev'i kabul etmiştir. İgnatiyev, Rusyanın Buhara'yı, Hokand'a karşı yürüttüğü mücadelesinde destekleme sözü karşısında ülkesinin isteklerini şöyle sıralamıştır: Buna göre Buhara'ya giren Rus mallarından asgari miktarda vergi alınacaktır. Rus tüccarları için Buhara'da özel bir pazar yeri ayrılacaktır. Buhara'da devamlı bir Rus ticaret temsilcisi bulunacaktır. Rusya'nın bu istekleri karşısında dönemim Emiri Nasrullah ise Rusya'nın Buhara'da devamlı bir ticaret temsilcisi bulundurmak istemesi dışındaki tüm Rus isteklerini kabul etmiştir. (Saray, 1984, s. 58- 61).

II. BÖLÜM: MAVERAÜNNEHİR ŞEHİRLERİ

A- MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİNDE ŞEHİRLEŞME

Maveraünnehir'in hangi şehir ve bölgeleri kapsadığı ile ilgili bilgi veren Arap coğrafyacılardan İstahri Buhara, Semerkant ve Şaş (Taşkent) gibi şehirlerin yanı sıra Harezmi de bölgenin sınırları içerisinde saymaktadır. Dolayısıyla klasik dönemde Soğd (Buhara ve Semerkant) dışında Harezmi (sonları Hive) de Maveraünnehir bölgesinin sınırları dahilindedir. Günümüz araştırmalarında da bölgenin sınırlarının doğu, kuzey ve batı istikametinde nerelere kadar yayıldığı hakkında değişik görüşler öne sürülmektedir. Bu çalışmada ise bölge itibariyle Harzem'de bulunmakla birlikte Amu Derya'nın hemen bitişiğinde yer alan Hive de araştırmamıza dahil edilmiştir. Ayrıca yapılmakta olan çalışmada bölgenin farklı şehirlerinin ortak özellikleri belirlenerek, seyyahların anlatımlarından bir "Türk şehri" tipolojisi çıkarmayı denemek olduğu için çalışmaya Hive Hanlığının baş şehri olan Hive'nin de dahil edilmesinin son derece uygun olduğu düşünülmektedir.

Maveraünnehir bölgesinde yer alan şehir yerleşimlerini incelediğimizde, buralarda görülen iskanının çok eskilere dayandığı ve tarihsel süreç içinde bölgede bulunan pek çok şehirde mekan değişikliği olduğu bilinmektedir. Amu Derya ve Sri Derya boyunca kurulmuş olan ve aynı zamanda Orta Asya'nın da belli başlı şehirleri arasında yer alan Semerkand, Buhara, Taşkent ve Hive üstlendikleri çeşitli fonksiyonlarla tarihte önemli roller üstlenmişlerdir. Bu şehirlerin geçmişten 19. yüzyıla kadar olan süreçte geçirdikleri değişim ve dönüşümler bize bölgenin siyasal, sosyal ve ekonomik durumu hakkında bilgi verecektir.

Bilinen ilk yerleşimleri oldukça erken dönemlere tarihlenen bu şehirlerden Buhara'nın adı ilk olarak 630 yılında Çinli seyyah Hüang-Tsang tarafından kullanılmıştır. Talas Savaşı sonrasında bölgede gittikçe güçlenen Araplar tarafından hakimiyet altına alınan şehir, 999 tarihine kadar Samaniler tarafından yönetilmiştir. 1220 senesinde Cengiz Han'ın Maveraünnehir'de ele geçirip tahrip ettiği şehirlerden biri olan Buhara,

Timurlular döneminde bölgenin siyasi hayatında önemli rol oynamıştır. 1500 yılında Şeybani Han kumandasındaki Özbekler tarafından ele geçirilen şehir, 1868 yılında Rusların gelişine kadar Özbekler tarafından yönetilmiştir. (Şeşen, 1992, s. 363- 367).

Buhara ile birlikte Maverünnehir'in bir diğer önemli şehri Semerkand'tır. Bölgede yapılan arkeolojik kazılara göre şehir, milattan önce 535 yılında Pers Hükümdarı Büyük Cyrus tarafından kurulmuştur. Tarihi boyunca pek çok defa yağmalanan şehir, tıpkı Buhara gibi Cengiz Han'ın yağmasından kurtulamamıştır. Bu tahribatın ardında şehrin yeniden imarı Timur döneminde başlamıştır. Babür, şehri 1497 yılında birkaç ay ele geçirmiş olsa da şehir 1500 yılında Şeybani Han tarafından işgal edilmiştir. Buna rağmen Babür'ün şehri ele geçirme faaliyetleri yaklaşık 10 yıl sürmüş fakat burayı Özbeklere bırakarak Hindistan'a geri dönmek zorunda kalmıştır. (Schaeder, 1980, s. 468- 471). Şehir, 1868 yılına kadar Özbek hanlarının idaresinde kalmış ve bu dönemde Özbeklerin ülkeyi Buhara'dan yönetmeleri dolayısıyla da bu süreçte ihmal edilmiştir. Şehir, 1868 senesinde Türkistan Genel Yönetim Bölgesine dahil edilmiştir. 1871 senesinden itibaren ise Timur'un inşa ettiği şehrin batısında yeni bir şehir yükselmiş ve Hazar Denizi'nin diğer kısımları demir yolu ile bağlanınca yeniden eski canlılığına kavuşmuştur. (Aydınlı, 2009, s. 481- 486).

Hakkında az bilgi sahibi olduğumuz ve kuruluşu arkeolojik kalıntılara göre 6 ila 8. asırlara kadar inen, adına Arap coğrafyacıların eserlerinde 10. yüzyılda rastlanan Hive, 1221 yılından itibaren Moğol, 1338 yılından itibaren de Timur imparatorluklarına başkentlik yapmıştır. Şehrin ekonomik durumu genel olarak tarıma, hayvancılığa ve bunlardan elde edilen ürünlerin işlenmesiyle oluşan iş kollarına dayanmaktadır. Ayrıca Hive, Çin'den ve Hindistan'dan gelen ticaret kervanlarının uğradığı, tüccarların mallarını Hive halıları ve Rusya ile İran'dan gelen mallarla değiştirdikleri canlı bir ticaret hayatına sahip olan bir şehirdir. (Saray, 1998, s. 167- 170).

Çirçik ırmağının suladığı vahada bulunan, neolitik ve erken tunç çağına ait kalıntıları bulunan Taşkent'de şehir olarak adlandırılabilen bir yerleşimin ne zaman kurulduğu belli değildir. Milattan sonraki ilk şehir, Çaç bölgesinin baş şehridir. Arapların genel

olarak ç sesi yerine s sesi kullanmaları nedeniyle bu yerin asıl ismi zaman içerisinde yazı ve halk dilinden atılmış olsa bile Çaç ve Şaş ilişkisinin ne olduğu ile ilgili tam bir bilgi yoktur. Bununla birlikte 8. yüzyılda Arap fetihlerinde Şaş bölgesinden bahsedilmektedir. Bu yerin günümüze kadar gelen tüm tasvirleri Samaniler zamanından kalmadır. Şehir ilk kez Biruni ve Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinde Taşkent adıyla anılmıştır. (Barthold, 1997b, s. 38- 41). Eski Türklerde şehre "balık" adı verilmektedir. 11. yüzyılda Karahanlı ve Oğuz Türklerinin balık kelimesi yerine kend (kent) sözünü kullandıkları görülür. Kaşgarlı Mahmud'a göre kend (kent), Oğuzlar ve onlara uyanlarca köy manasında kullanılmaktadır. (Sümer, 1993, s. 1).

13. yüzyılda Cengiz'in kuşatmasından kurtulamayan ve harap edilen şehir, 14. yüzyılda Timur tarafından ele geçirilmiş ve Orta Asya'daki önemli merkezlerden biri haline gelmiştir. 1500'lerden itibaren Özbeklerin eline geçen şehir bu tarihten sonra da Kazak, Kalmuk, Oyrat gibi boyların saldırısına uğramıştır. 17. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar Orta Asya ile Rusya arasındaki ticari ilişkilerin merkezi olan şehri Ruslar 1865 senesinde ele geçirmiştir. (Devlet, 2008, s. 34- 64).

Maveraünnehir olarak adlandırılan bölgede bulunan şehirleri en erken zamanlardan itibaren farklı kültür alanlarına mensup seyyahlar çeşitli vesilelerle ziyaret etmişlerdir. 10. yüzyılda bölgeyi gezen coğrafyacı İbn Havkal'a göre Buhara'da hükümet sarayı olan Dârü'l- imâre'nin ağaçtan yapılmış ve birbirine geçmiş bir yapısı bulunmaktadır. Bu binanın etrafında ise mahalleler yer almakta ve tüm yapılanma büyük bir sur ile çevrelenmektedir. şehir ise bu surun içinde yer almaktadır. Sur içindeki yerleşimin merkezinde kuhendiz denilen ve onun da etrafı surlarla çevrili olan bir iç kale bulunmaktadır. İç kaleyi çevreleyen bölüm şehristan denilen kısımdır ve mahallelerin çoğu buradadır. Şehristan'ın dışında kalan kısım ise rabat diye adlandırılmaktadır. İç kale'nin iki kapısından biri Türk şehirlerinin karakteristik simgelerinden biri olan Cuma mescidine diğeri ise Rigistan olarak adlandırılan büyük bir meydana açılmaktadır. Ayrıca şehrin demirden yapılmış yedi tane kapısı vardır. Semerkand şehrinin dış görünümü de Buhara'ya oldukça benzemekte olup aynı onunki gibi büyük bir sur tarafından çevrelenmiştir. Aynı yüzyıl içinde bölgeye giden Makdisî'nin de şehir ilgili izlenimleri İbn Havkal'ın izlenimleri ile örtüşmektedir. (Şeşen, 2001, s. 220- 293).

Bu tasvirlerle göre şehir, *kale* (kuhendiz), asıl şehir şehristan ve şehrin kale ve sur dışındaki asıl kısmı olan rabat olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. (Schaeder, 1980, s. 470). Görüldüğü gibi bu adlandırmalar, islamiyetin Orta Asya Türk şehirlerinin toponomisi üzerindeki yansımalarına birer örnektir. Başka bir deyişle Türk toponomisi, İran- İslam kültürü etkisinde etimolojik olarak değişime uğramıştır. Bu bağlamda Orta Asya Türk şehrinde *orduğ*, *balık* ve *kıy* olarak adlandırılan mekansal unsurlar, kuhendiz (kale), şehristan ve rabat olarak değişmiştir. (Özcan, 2005, s. 10). Bununla birlikte kale ve şehristan surunun dışında kalmasından dolayı rabat'ı şehir bünyesine dahil etmeyen bir görüş de bulunmaktadır. Bunun nedeni ise ticaret alanı olan pazar yerinin neden asıl şehir olan şehristan'da değil de rabat'da bulunmasıyla ilgilidir.¹⁴

Şehri oluşturan ana unsurlar, görünüşleri ve hatta buldukları yer itibariyle zaman içinde değişim göstermiş olsalar bile işlevsel olarak özelliklerini kaybetmemişlerdir. Seyahatine 1862 yılında çıkmış olan Vámbéry'nin Semerkand betimlemelerine göre şehrin suru, eski surun içinde olup ondan oldukça aralıklı bir yerdedir. Asıl şehir ise eskiden olduğu gibi iç kale içinde yer almaktadır. Şehrin yöneticisi olan emirin sarayı da iç kale'de bulunmaktadır. (Vámbéry, 2009, s. 182).

Buhara'da kalede emirin sarayı dışında kuş beyi ve bazı memurlarının da evi olup ayrıca burada bir cami, âbhane ya da suçlulara hapisane olarak da hizmet eden bir su deposu vardır. (Schuyler, 2007, s. 426). Kalenin, yönetici sınıfın ikametgahı olarak da hizmet etmesi durumu sadece Semerkand ve Buhara şehirlerinde değil genel olarak tüm Orta Asya Türk şehirlerinde benzerlik göstermektedir.

¹⁴ Cezar'a göre bu durum halkın bir kısmının göçebe olduğu düşünüldüğünde, göçebelerle yerleşik şehirliler arasında ayırım yapma ihtiyacından doğmuş olmalıdır. Çünkü göçebelerle şehirlilerin alışverişinin, sur dışında olması hem şehir güvenliği açısından önemlidir hem de göçebelerin şehiriye satacağı malların bulunması (canlı hayvan ve onlardan elde edilen ürünler gibi) bu zorunluluğu meydana getirmiştir. Barthold da ticaret meydanının, şehir duvarı dışında bulunduğunu söylemekle birlikte bölgedeki şehirlerin üç kısımdan oluştuğunu belirtmektedir. Bakınız. Cezar, 1977, s. 89- 92.

Şehir izlenimlerinde Rigistan'ın oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır. Tasvirlerde oldukça büyük olduğu vurgulanan bu meydanın iki yanında büyük binalar, medreseler, dört köşesinde hazneleri su ile dolu çeşmeler bulunmaktadır. (Burnes, 1992, s. 273). Rigistan'dan Buhara örneğinde olduğu gibi diğer şehirlerde de emirin sarayının görüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *erike* yani (taht) mahalli burada olduğundan “*Erikistan*” söylenişi zamanla Rigistan olmuştur. (Bigi, 2005, s. 99).

Şehirlerin özensiz görünüşleri hakkında düşünceler genel olarak birbirleriyle uyumludur. Örneğin 1873 senesindeki gözlemlerinde Schuyler, Orta Asya Türk şehirlerinin genellikle birbirine geçmiş caddeleri, binaların boyanmasında renklerin uyumsuzluğu, penceresi olmayan evleriyle genellikle birbirine çok benzediğini düşünmektedir. (Schuyler, 2007, s. 423). Evlerin pencerelerinin olmaması ve dış dünya ile bağlantılarının sadece bu kapı ile olup bu kapının da tek veya çift kanatlı olması ya da üzerinin oymalarla süslenmesinin evin sahibinin ekonomik durumu hakkında bilgi vermesi E. Bacon'ın da dikkatinden kaçmamıştır. Bacon, Hive şehrinde şehrin bir sur ile çevrilmesinin yanı sıra sokakların dahi iki tarafında duvarlarla çevrili ve yer yer de bu duvarların üzerinden yükselen ağaçların görüş alanını kapattığını söylerken belki de bu şehirlerde nasıl böylesine izole bir yaşam olabildiğine şaşırılmaktadır. Çünkü şehirlerde en güçlü sosyal birlik olarak gördüğü mahalleler bile birbirinden kapılarla ayrılmaktadır. (Bacon, t.y., s. 63- 72).

1881 ve 1882 yılları arasında Orta Asya seyahatine çıkan Fransız Gabriel Bonvalot'un Moskova'dan sonraki durağı Taşkent'dir ve gezgin burasının içinde yaşanan yüzyılın gerisinde kalmış bir yerleşim yeri olduğunu düşünmektedir. Çünkü onun için Taşkent batı ülkelerinde bir başkent için düşünülen kavrama kıyasla büyük bir kasaba gibidir. Buna rağmen Karolenjler çağında Galya şehirleri görünümünde olsa da Taşkent bir şehirdir. (Bonvalot, t.y., s. 34).

Mehmet Emin Efendi'nin şehir algısı ise bir Osmanlılı olmasına rağmen batılı seyyahların görüşleriyle örtüşmektedir. Ürgenç'in sokaklarını eğri büğrü bulan Mehmet Emin oralarda şehir, sancak ve kasaba olarak kabul görülen yerlerin bizim

tarafllardakilere yani Osmanlı ülkesindeki şehirlere benzemediğini düşünmektedir. İstanbul'da okuyan ve Fransa, Almanya, İtalya ve Rusya gibi ülkeleri de gezmiş olan seyyah gördüğü yerlerden sadece Hive'yi şehir olarak kabul edilebileceğini, geri kalanının ise sadece kale olarak adlandırılabilceğini belirtmektedir. (Mehmet Emin Efendi, 2007, s. 146- 149; Seyhanoğlu, 2011, s. 3).

19. yüzyılda şehirlerin dış görünümüyle ilgili görüşlerin aksine orta çağ'ın en büyük seyyahlarından biri olarak kabul gören ve Semerkand'dan 1404 yılında geçmiş olan İbn Batuta, Cengiz Han'ın yağmasından kurtulamayan ve yeniden imarı da onun seyahatinden çok sonra yapılmış olan şehri dünyanın en büyük, en güzel ve kusursuz şehirlerinden biri olarak tanımlamıştır. (İbn Batuta, 2004, s. 540). Bununla birlikte ilk olarak 1490'larda Semerkand'ı ele geçiren Babür de hatıratında şehri son derece müzeyyen ve güzel bulduğunu yazmıştır. (Babür, 2000, s. 73- 75).

Böylesine farklı şehir algılarının elbette ki içinde bulunulan zamana veya kişiye göre farklılık göstermesi aşıkardır. Bununla birlikte belki de şehir tanımının zaman içerisinde değişmesi veya şehrin üstlendiği fonksiyonların gittikçe karmaşık hale gelmesi bu algıların değişmesindeki en önemli faktörlerden biri haline gelmiştir.

B- YÖNETİM

Gezginlerin Maverünnehir bölgesine gittikleri zamanlarda bölge, yavaş yavaş Rus hakimiyeti altına girmekte olduğu için yönetim mekanizmasında Rus etkisi de hissedilmeye başlamıştır. Schuyler, Taşkent şehrine gittiği tarihte şehirde Rusya adına orada bulunan Genel Vali'nin konağından bahsetmektedir. Büyük bir bahçe içine yapılmış ve şehrin en güzel binası olarak adlandırdığı Genel Vali'nin konağı, haftanın üç gecesinin askeri bando çalman ve Rusların çoğu ile yerli nüfusun, bahçesinde buluştuğu bir yerdir aynı zamanda. Dolayısıyla da tüm şehir Rus komutanın emri altındadır. Genel valinin yanında askeri vali, vali yardımcısı, generallerin kurmay subayları ve de diğer memurlar bulunmaktadır. Schuyler, vali ve vali yardımcıları

dışında şehrin bütün subay ve polislerinin halk tarafından seçildiğini söylemektedir. (Scyhler, 2007, s. 77-82). Oysa ki diğer seyahatnamelerde böyle bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte araştırmalarda da böyle bir ifadeye rastlanmamıştır.

Schuyler, Buhara ile ilgili gözlemlerinde, şehirde bir Bey'in bulunduğunu ve bu kişinin hisarda oturduğunu belirtmektedir. Bey'in yardımcısı *Serkar* iken *Taksaba*'nın ise neredeyse albaya eşit bir konumda olduğunu söyleyen Schuyler'e göre *Baş Zekatçı* olarak bilinen görevli, dışarıdan gelen yabancıları kabul etmekle yükümlüdür. Aynı zamanda bu kişinin vergi toplamak gibi bir görevi daha vardır. (Schuyler, 2007, s. 399-417).

Mehmed Emin Efendi Hive'ye gittiği zaman Hive tahtında Muhammed Rahim Han bulunmaktadır. Hanın yaz ve kış olmak üzere iki ayrı ikametgahından bahseden Mehmed Emin Efendi, Hanın oturduğu yerde kendisinden başka *mehter* denilen veziriazam, *kuşbeği* denilen ikinci vezir ve divan beği denilen *rüsumat nazırı* ile *Ser kâtibin* de yaşadığını söylemektedir. (Mehmet Emin Efendi, 1989, s. 160- 161). Bigi'ye göre ise Hive'de olduğu gibi Buhara'da da Kuşbeği vardır ve bu unvan Osmanlı Devleti'ndeki sadrazama denk gelmektedir. (Bigi, 2005, s. 96).

Schuyler, Buhara'da kuşbeği'nin hisarın girişindeki bir platformda günün belli saatlerinde oturarak kaleye gelen herkesin dertlerini dinlediğini ve emirin yokluğunda da onun işlerine baktığını belirtmiştir. Dolayısıyla emire vekalet ettiği zamanlarda halkın dertlerini dinlemek için başka bir kişi görevli tayin edilmektedir. (Schuyler, 2007, s. 426).

Bölgenin ekonomik hayatında büyük rol oynayan tarım için sulamaya duyulan büyük gereksinin su kanallarını ve su dağıtımının düzenlenmesini zorunlu hale getirmiştir. Suyu kullanan herkes kanalların temiz tutulmasına katkıda bulunmakla birlikte bu işi düzenleyen ve adına *mirab* ya da *mirob* denilen özel memurlar bulunmaktadır. Bu memur, küçük vadilerde bir veya birkaç komşu köy tarafından seçilmekte ve ücreti de halk tarafından ödenmektedir. Kanal sistemi daha geniş ve karmaşık olan büyük

vahalarda ise *baş mirab* ile kendisine bağlı mirablar bu işle görevlidir. Mirab, hanlıkta birçok açıdan en önemli görevliden biridir. (Bacon, t. y., s. 73). Bu işle ilgili olarak diğer ikinci derecedeki memur olan *Banman* ise bentleri korumakla görevlidir. (Schuyler, 2007, s. 287).

Mahalleler, bir ihtiyar meclisi tarafından idare edilmektedir. Buraya taşınmak için de bu ihtiyar meclisinin iznine ihtiyaç vardır. Camiler, tüm mahallenin faydalanmasına açıktır. Ayrıca mahallede yaşayan herkes, mahalleden geçen su kanallarının bakımıyla ilgilenirdi. (Bacon, t. y., s. 72).

Çarşı ve pazarlarda düzen ve güvenliğin sağlanması, vergi ve kiraların toplanması görevi emir tarafından *aksakal* adlı görevliye verilmiştir. Çarşı ve pazarlarda her esnafın bir aksakalı bulunmaktadır. Ayrıca bu yerlerde *reis* ünvanlı bir diğer memur ise dinsel buyrukların halk tarafından korunması ve yerine getirilmesini denetlemekle yükümlüdür. Reis, çarşı ve pazarlarda elinde bir sopayla dolaşarak rastladığı kişilere inanç ve ibadet ile ilgili soruları sorgularcasına sormaktadır. Bu sorgulamada cevap veremeyenleri bu konuları öğrenmesi için devam süresi bir haftadan on beş güne kadar sürebilen bir eğitim almak için okula göndermektedir. Ayrıca namaz vakitlerinde halkı kırbaç ile camiye gitmeye zorlamak da reisin görevlerinden biridir. (Vámbéry, 2009, s. 164- 176).

Mehmed Emin Efendi ise eserinde Vámbéry'nin reis olarak tabir ettiği görevli için muhtesip¹⁵ ismini kullanmıştır. Hatta seyyah bile bu görevlinin elinden zorlukla kurtulabilmiştir. Ayrıca Mehmed Emin Efendi eserinde, bu görevlinin sabah ve yatsı namazlarında bile insanları kontrol ettiğini, camiye gitmeyenleri ise evlerine kadar gidip cezalandırdığı belirtmiştir. (Mehmet Emin Efendi, 1989, s. 159).

¹⁵ Muhtesib, genel olarak İslam toplumlarının gündelik hayatında genellikle pazar yerlerinin denetlenmesi işi ile ön plana çıkmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde özellikle de II. Bayezid'tan sonra Muhtesib'in fonksiyonları vilayetlerin idaresinde geçerli olan kanunnamelerle birleştirilmiş ve buna göre de Muhtesib, çeşitli cinsten vergilerin ve alacakların toplanmasından sorumlu olmuştur. Bununla ilgili olarak bakınız. Muddazir, t.y., s. 51, 65.

Schuyler, Rusların Taşkent'i işgal ettiklerinde reislik memuriyetini kaldırdıklarını ve bu dolayısıyla da artık camilere çok az insan gittiği gözlemini yapmıştır. (Schuyler, 2007, s. 159).

Maveraünnehir'de diğer şehirlerin çarşı ve pazarlarında olduğu gibi Hive'de de bu alışveriş mekanlarında hükümet tarafından *çarşı ağası* denilen memurlar görevlendirilmiştir. Bu memurlar, kantar ve terazilerin doğruluğunu kontrol etmekle yükümlüdürler. (Mac Gahan, 1995, s. 187).

Adalet işlerine ise *Kadı* denen görevli bakmaktadır. Yerleşik halkın oturduğu yerlerde kadı, yazılı hukuka dayalı adaleti temsil ederken göçebeler arasında ise sözlü gelenek, görenekler ve adetlere göre hüküm veren *Beyler* bulunmaktadır. Buralarda verilen cezalar, kağıda geçmemektedir. Schuyler'e göre Rusların bozkır idaresinde değişiklik yaptıkları zamana kadar Beyler, mevcut duruma göre seçilen; fakat sürekli olmayan memurlardır. Kadılar ise Han veya Bey tarafından hayatları boyu bu göreve atanmaktadırlar. Tek bir kadının bulunduğu yerlerde mahkemeler küçük olup büyük yerlerde örneğin şehirlerde *Kadı-Kelan/Kazı Kelan* bulunmaktadır. Her türlü hüküm kadının resmi mührüyle mühürlenmiş ve müftü veya katip tarafından bu amaç için saklanan özel defterlere kaydedilmektedir. Çok önemli meselelerde ise mutlaka beyin kararı beklenmekle birlikte, kararı beğenmeyenlerin Bey'e itiraz hakları bulunmaktadır. (Schuyler, 2007, 163- 164). Dolayısıyla bu durum kadının şehirde tek hukuki otorite olmadığını göstermesi bakımından da önemlidir.

Muhammed Zahir Bigi de eğitim hayatında Kadı-Kelenlerin etkinliğine her fırsatta vurgu yapmıştır. Hatta Bigi'ye göre müderrisler ve müftülerin dizginleri tamamen kadı-kelan'ın elindedir. Bölgeye gittiği dönemde özellikle Buhara'nın ilim hayatındaki geri kalmışlığına dikkati çeken seyyah'e göre eğitim hayatında ilerleme, sahip olunan ilme göre değildir. Bu sadece kadı-kelan ile kurulan yakınlığın derecesine göre tesis edilen bir şeydir. Ayrıca Bigi buradaki kadı-kelan'ı Rusya'daki adliye nazırı ya da metropolit ile eş tutmaktadır. (Bigi, 2005, s. 96).

Çağdaş araştırmalar da bölgedeki Hokand ve Buhara Hanlıklarının idari sistemleri ve de yöneticileri hakkında seyyah anlatıları ile ilgili tutarlı bilgiler vermektedir. Holdsworth'a göre Hokand ve Buhara'nın idari sistemleri birbirine çok benzemekle birlikte birisi için yapılan tanım diğeri için de uygundur. Buhara ve Hokand'da Emir ya da Hanlık vilayet denen prensliklerden oluşarak hakim ya da beyler tarafından yönetilmektedir. Bu kişiler, halkın Emir ya da Han ile olan ilişkilerini düzenlemektedir. Vilayetler, Buhara'da tümenlere, Hokand'da ise beyliklere bölünmüştür. Beyler burada yerel ailelerin bağımsız bir lideri olmayıp Emir'in bir hizmetlisi konumundadır. Aksakal ve de Mirab ise sadece bir yönetici olmayıp aynı zamanda bulunduğu yerin de en önemli yerel kişisidir. Çünkü halk ile en yakın temas kuran ve sulama kanallarının yönetimini kontrol eden kişiler bu görevlilerdir. (Holdsworth, 1959, s. 9).

C- ŞEHİRDE HAYAT

1- Günlük Hayat

Bölgede göçebe ve yerleşik hayat yan yana varlığını korurken bu iki unsurun sahip olduğu ekonomik, kültürel ve sosyal unsurlar, şehirlerdeki günlük yaşamın şekillenmesinde her açıdan etkili olmuştur.

Şehir meydanında sarayın da yakınında bulunan Registan'ın iki yanında büyük binalar, medrese ve dört köşesinde hazneleri su ile dolu çeşmeler bulunmaktadır. Aynı zamanda Registan, yüksek ağaçların gölgelediği ve boş gezenlerin yanı sıra dedikodu yapmak isteyenlerin meydana bulunan banklarda bolca vakit geçirdiği bir çeşit mesire yeridir. Bu meydan, Tatar, Çin, Hintli ve buna benzer farklı aidiyetten pek çok insana bir çeşit buluşma yeri olarak hizmet etmektedir. (Burnes, 1992, s. 273).

Bölge insanları için çay¹⁶ çeşitli şekillerde tüketilen basit bir içecekten daha fazla bir şeyi ifade etmektedir. Bölgede yapılan ticaretinin¹⁷ yanı sıra çayın toplumsal hayatta da önemli bir yeri vardır.

Özellikle evler dışında tüketildiği en yaygın mekan olan çayhaneler, insanların mahalli dedikodular yaparak zamanlarını geçirdiği mekanlardır. Vámbéry, gün boyunca özellikle registan gibi kamuya açık yerlerde saatlerce çay içildiğini gözlemlemiştir. Hatta Buharalıların, saatlerce çay içerek arkadaşlarıyla gevezelik yapmaları ve amaçsız konuşmalarının çaylar içildikten sonra da devam etmesi seyyahın oldukça ilgisini çekmiştir. (Vámbéry, 2004, s. 173).

Şehirlerde en yaygın eğlence hayvan dövüşleri olmuştur. Koçlar, horozlar ve bıldırcınlar dövüştürülerek netice üzerine bahse girmek şehirli unsurun günlük hayatındaki eğlencelerinden biridir. Hive'nin Ruslar tarafından fethinden kısa bir müddet sonra 1880'lerde burayı gezen Henri Moser, şehirde Özbeklerin en yaygın vakit geçirme şekillerinin koçları dövüştürmek olduğunu ve bunun da milli bir özellik haline geldiğini yazmıştır. Hive dışında Buhara'da da horoz ve bıldırcın dövüşü festivalleri düzenlenmektedir. Özellikle de bıldırcın dövüşlerine çarşı yakınındaki çayhanelerde sıklıkla rastlanmaktadır. (Bacon, t. y., s. 78- 83). Vámbéry'de Buhara'da bulunduğu sırada bir koç dövüşüne tanık olmuştur. Zira garip bulduğu bu olayın sadece Buhara'da değil tüm Orta Asya'da yaygın olduğunu söylerken, İspanya'da boğa güreşi, İngiltere'de de at yarışı ne ise bu coğrafya'da da bu dövüşlerin aynı anlama geldiğini düşünmektedir. (Vámbéry, 2004, s. 177).

Gabriel Bonvalot da Taşkent'de her cuma sabah namazının ardından bıldırcın ve keklik dövüşürenlerin *Savkan-tavur* denilen bir bahçede toplandığını ve seyredenlerin de

¹⁶ Çinliler, dünya tarihinde oldukça önemli bir yeri olan bu içeceğin keşfini tam olarak M. Ö. 2737 yılına tarihlendirmektedirler. Sömürge ülkelerinin özellikle de Hindistan'ın tarihiyle yakından ilintili olan bu içeceği Moğollar farklı türlerde tüketmişlerdir. Bu konuda bakınız. Reimertz, 1998, s. 63, 95, 118.

¹⁷ 19. yüzyıl, Avrupalılar tarafından çay ticaretinin altın çağı olarak adlandırılmıştır. Özellikle İngilizler, bölgedeki çay ticaretine egemen olmuşlardır. Önceleri bu ticarete deniz yolu kullanılmış olmasına rağmen nemin çayın lezzetini bozması ticaretin karadan devam etmesine neden olmuştur. Bu konuda bakınız. Duman, 2005, s. 18- 19.

kendi aralarında bahse girdiklerini gözlemlemiştir. (Bonvalot, t. y., 72). Dolayısıyla da hayvan dövüşü ile ilgili seyyahların benzer görüşleri vardır.

Gündüz vakitleri şehrin olanca hareketliliğine karşın akşamları bunun tam aksi bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Bu konuda Burnes, şehirde hava kararmaya başlayınca gündüz vakitlerinin kalabalığının bir anda kaybolduğunu ve ardından ortalığın bir anda sessizliğe büründüğünü kaydetmektedir. Ayrıca genelde bu saatlerde kimsenin fenersiz dolaşmasına izin verilmediğini belirten gezgin, gündüz satılması için getirilmiş olan malların, gece boyunca güven içinde kaldığını belirtirken şehir güvenliğinden sorumlu kimselerin denetiminin de mükemmel olduğunu düşünmektedir. (Burnes, 1992, 279). Buna benzer bir şekilde Mohan Lal da gün bittiğinde sokaklarda davul çalındığını ve de akşamları kimsenin sokakta yürümeye cesaret etmediğini de söylemektedir. Dolayısıyla da gündüz vakitlerinin keşmekeşliğinin aksine hava karardığında şehir sessizliğe bürünmektedir.

Şehirlerde giysilerdeki farklılıklar, gerçek inananlar ile inanmayanları ayırmaktadır. Burnes, Buhara'da pek çok Buharalı'nın ata binerken görüldüğünü ve hatta kadınların bile ata bindiğini gördüğünü belirtmiştir. Elbette bu kadınlara bakmak ve onlarla konuşmak kesinlikle yasaktır. Ayrıca Burnes, o kadınlar hükümdarın hareminden ise etrafta onlar varken başka bir yöne bakmak konusunda uyarılabileceğinizi söylemektedir. (Burnes, 1992, s. 276).

Sokaklarda insanlar üzerinde görülen kıyafetler ve başlara takılan şapka ve sarıklar insanların statüsü hakkında bilgi vermektedir. Özellikle sarıklar neredeyse Avrupa'daki başlıklar kadar sahibinin kimliğini ele veren objelerdir. İmam, hacı, molla, kadı gibi halk üzerinde saygınlığı olan meslek sahipleri başlarına sarık takarken, tüccarlar, mütevazi boyutlarda "çalma" takmayı tercih etmektedir. (Bonvalot, t. y., s. 45).

19. yüzyılda şehirde bir hakimiyet sembolü olması sebebiyle Müslüman olmayanların ata binmesine izin verilememektedir. Sonraki dönemde bu durum değişmemiş olmalı ki

Buhara'ya 1919 senesinde ziyaret eden F.M.Bailey¹⁸ de Hinduların ve Yahudilerin şehir içinde ata ve at arabasına binmelerine ve silah taşımalarına izin verilmediği gibi pelerinlerinin üzerine bir urgan takmaya zorlandıklarını söylemektedirler. Ayrıca gece akşam karanlığında herkesin evde olmak zorunda olduğunu ve de gece polis devriyesinin hırsızlara ve soygunculara korku verdiğini de aktarmaktadır. (Bailey, Feb., 1921, s. 75- 87).

Uzak Doğu adetlerinin yaygın olarak yaşandığı şehirlerde hamamlar seyyahların gözünden kaçmamıştır. Burnes, Buhara'daki hamamları çok beğenmiştir ve şehirde on sekiz tane hamam olduğu gözleminde bulunmuştur. (Burnes, 1992, s. 288). Bunun dışında Schuyler'de Taşkent'de otel denebilecek bir yapıya rastlamadığını belirtmiştir. (Schuyler, 2007, s. 78). Taşkent dışında bölgedeki diğer şehirlerde de seyyahların otelde kaldıklarına ya da otel benzeri bir bina gördüklerine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Yerleşik unsurların yanı sıra göçebe ve yarı göçebe unsurlar da bölgede bulunmaktadır. Bunlardan Kırgızların *kibitke* dedikleri kıl çadırları olup yaşamlarını bu çadırlarda sürdürmektedirler. Kibitkelerin bir yerden bir yere kaldırılması ve taşınması işi genellikle kadınların işi olup erkekler bu işle ilgilenmemektedirler. (Mac Gahan, 1995, s. 19- 28). Ayrıca Kazakların *ui* dedikleri çadırları Ruslar, *kibitke*, Batılılar ise *yurt* olarak adlandırmıştır. Dolayısıyla da şehirlerde göçebe halk tarafından uzun yıllardır kullanılan portatif konutlar ve daimi konutlar olmak üzere iki türlü konut tipinin olduğu söylenebilmektedir. Göçebelerin kullandığı çadırların içi keçelerle kaplanmıştır. Çadırı kaplamak ve süslemek için olduğu kadar giyinmek için de kullanılan keçeler, genellikle kadınlar tarafından yapılmaktadır. Bunların yanı sıra kadınlar, yün eğirip dokuma ve boyama yapma gibi mühim işlerle uğraşmaktadırlar. Ayrıca kadınlar da erkekler gibi deri işlemeyi bilmektedir. Hayvancılık da göçebe unsurun geçim kaynaklarından biridir fakat Rus hareketi göçebelerin otlak sahasını oldukça daraltmıştır. (Bacon, t. y., s. 40- 41).

¹⁸ Frederick Marshman Bailey, Ağustos 1918'de Hindistan'daki sömürge yönetimi tarafından Sovyet Hükümetine gönderilmiş bir temsilcidir. Bu konuda bakınız. Bailey, 2011.

2- Eğitim

Şehirlerdeki eğitim faaliyetlerine bakıldığında ilk eğitimin mahallelerdeki mekteplerde başladığı görülmektedir. Maverünnehir coğrafyasına bakıldığında İslamiyetin bölgeye yerleşmesiyle birlikte İslam kültür kurumlarının, bölgede bulunan şehirlerin mekansal organizasyonlarına eklendiği görülmektedir. Bu kurumlar arasında da ilk okuldan sonra devam edilen medreselerin önemli bir yeri bulunmaktadır.

Seyyahların gözlemedikleri ve ortak kanıya vardıkları hususlardan biri de bu yüzyılda medreselerdeki eğitim ve öğretimin son derece köhne bir yapıya bürünerek neredeyse tamamen dini bir özellik göstermesidir. 1820 senesinde Buhara'ya gelen Rus Yüzbaşı Meyendorff, buradaki bilimsel eğitimin skolastik ve tutucu niteliğine dikkati çekmiştir. (Komatsu, 1988, s. 601- 604).

Vámbéry, Buhara'da bulunan medreselerde Asya'dan gelen pek çok kişinin eğitim gördüğünü belirtmektedir. Bununla birlikte ona göre sadece taassup düşüncesiyle var olan bu medreselerde birkaç mantık ve felsefe kitabı dışında ağırlıklı olarak sadece din eğitimi verilmektedir. (Vámbéry, 2009, s. 175). Taşkent'deki medreselerle ilgili gözlemlerde bulunan Schuyler'e göre de ilk okuldan sonra başlayan medrese eğitimi yaklaşık 15 yıl sürmekte olup tüm eğitimi sadece çok az kişi tamamlayabilmektedir. (Schuyler, 2007, s. 160- 162). Bu yargıdan da eğitilmiş kişi sayısının az olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Elbette eğitimin mevki kazanmada büyük bir rolü olmakla birlikte ekonomik durumu kötü olan ailelerin çocuklarının genellikle ilkokuldan sonraki medrese eğitimine devam etmediği seyyahların anlatımlarından anlaşılmaktadır. Schuyler, kızların da bazı özel okullarda okuma yazma öğrenmek için üç ila dört yıl öğrenim gördüğünü söylemesine rağmen diğer seyahatnamelerde bu konu ile ilgili net bir bilgiye ulaşılamamıştır. (Schuyler, 2007, s. 163).

Gabriel Bonvalot, Muhammed Zahir Bigi ve E. Bacon'ın medreseler ile ilgili görüşleri birbirine benzemektedir. Bonvalot'a göre medreselerdeki eğitim, pek çok kitabın okunmasından ibarettir ve yılda beş altı kitabın okunup tam anlamıyla anlaşılabilmesi için de birkaç yıllık sıkı bir çalışma gerekmektedir. (Bonvalot, t. y., s. 56). Bigi'ye göre ise eskiden islami ilimlerin merkezi konumunda olan Buhara'daki medrese binalarının tarihte namları meşhur büyüklüklerinden geriye hiçbir şey kalmamıştır. (Bigi, t. y., s. 113).

E. Bacon medreselerdeki eğitim seviyesini ortaçağın sonundaki Avrupa eğitim seviyesine yakın bulmaktadır. Çünkü Uluğ Bey'in 15. yüzyılda yapmış olduğu çalışmalar üzerine hiçbir yeni bilgi konmadan ve hiçbir yeni araştırma yapılmadan yüzyıllardan beri okutulmaktadır. (Bacon, t. y., s. 81). Bu görüş 1890 senesinde Buhara'daki Mir Arab Medresesi'nde öğrenci olan Sadreddin Ayni tarafından da desteklenmektedir. Sadreddin Ayni de Timur çağından bu yana medreselerde okutulan müfredat ve kitapların hiç değişmediğini söylemektedir. (Zarcone, 2001, 116- 117). Buhara'nın önemli entelektüellerinden biri olan Sadreddin Ayni'nin Buhara'daki eğitim hayatı hakkında kendi deneyimlerine dayanan bu görüşü yine o bölgeden olan seyyahımız Muhammed Zahir Bigi'nin görüşleri ile benzerlik göstermekte bu da kanaatimizce Avrupalı seyyahların gözlemlerinin doğru olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla seyyahların da saptadığı gibi bu yüzyılda medreseler, geçerliliği kalmayan bir bilgiyi, tutuculuğu ve bağınaz bir İslam anlayışını temsil etmektedir.

Yapıları genelde iki katlı olup zemin katında derslikleri olan, üst katında ise kural olarak hepsi merkezi avluya dönük suhte hücrelerinden oluşan medreseler, her zaman bir cami ya da bir mescide bağlı bulunmaktadır. Hücre sayıları ise medresenin büyüklüğüne göre değişen bu eğitim kurumlarının bölgedeki köhne vaziyetinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nde de içinde bulunulan yüzyılda bu eğitim kurumunun durumu çok iç açısı değildir. Aslında Osmanlı Devleti'nde medrese, kuruluştan 19. yüzyıla kadar ilmi ve fikri hayatta son derece etkili olmasının yanı sıra devleti ve toplumu belirli seviyelerde yönlendiren bir kurum olmuştur. Zira bu yüzyıldan itibaren hızla durağan bir görünüm arz ederek kendini yenileyecek zihniyetin gelişim ve dönüşümünü sağlayamamıştır. (Zarcone, 2001, s. 110; İpşirli, 2003, s. 323, 340). Buna rağmen 19.

yüzyıl içerisinde bu şehirlerin Osmanlı ülkesinden kitap talepleri Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır. 14 Şubat 1816 tarihli belgede, Buhara hükümdarı Osmanlı padişahından bir takım dini kitaplar gönderilmesini istemektedir. Bu istek olumlu karşılanmış ve ardından da istediği kitapların gönderilmesine karar verilmiştir. 1820 tarihli bir başka belgede de yine Buhara'ya gönderilecek kitapların listesi yer almaktadır.¹⁹ Buhara yönetiminin Osmanlı Devleti'nden istediği kitaplar arasında dini kitaplar dışında başka kitapların bulunmaması da son derece ilginçtir. Zira böylesine bir yaklaşım bu bölgedeki eğitim kurumlarının içinde buldukları durum ve yüzyıl boyunca da niçin bu vaziyetten kurtulamadıkları hakkında bir fikir vermektedir. Çağdaş araştırmalar da Buhara'daki dini kitapların vaziyetine değinmiştir. Thiery Zarcone'a göre bu durumun nedeni bu süreçte yaşanan siyasi karışıklıklar sebebiyle pek çok mollanın hanlıktan yanlarında özel kitapları ile ayrılmasıdır. Dolayısıyla da bu durum, şehirde kitapların özellikle dini kitapların az bulunan bir ürün haline gelmesine neden olmuştur. (Zarcone, 2001, s. 112).

Mac Gahan, diğer seyahatnamelerde yer almayan bir bilginin notunu düşmüştür. Ona göre Hive'de masrafları Pehlivan Cami Vakfı'nın geliri ile karşılanan, amalara özel bir okul vardır ve bu dönemde Petersburg şehrinde bile böyle bir okul olmaması onu oldukça şaşırtmıştır. Ayrıca seyyahı şaşırtan başka bir şey de nasıl bunca kitabın üşenmeden elle yazıldığıdır zira Hive'deki medreselerde bulunan kitapların tümü el yazmasıdır. (Mac Gahan, 1995, s. 180). Avrupa'da matbaanın ortaya çıkıp yaygınlaşması ve içinde bulunan yüzyıldaki konumuna yakından şahit olan bir kimse için bu olayın yadırganması son derece doğaldır.

Vakıflar, eğitim kurumlarının olduğu gibi dini müesseselerin de gelirlerini oluşturmaktadır. Vakıf mülkleri ise zenginlerin bağışlarıyla devamlı artma eğilimi göstermiştir. Bu artışta ömür boyu vergiden muaf bir kazanca sahip olacak olmanın payı da mutlaka olmaktadır. (Bacon, t. y., s. 73- 74).

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Nâme-i Hümayûn Defteri 10/289, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-ı Hümayûn, 36546, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Nâme-i Hümayûn Defteri, 10/346, Bakınız. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004, s.14- 23

Şehirlerdeki medreselerde eğitim faaliyetleri için yönetim tarafından ayrı bir bütçe oluşturulmamaktadır. Bu eğitim faaliyetlerinde de vakıfların önemli bir yeri vardır. Mekteplerdeki hocaların ücretleri öğrencilerin aileleri tarafından yapılan gönüllü yardımlarla ödenirken medreselerdeki öğrenciler de eğitimleri için herhangi bir ücret ödememektedirler. Onlar da müderrisler gibi vakıftan gelen medrese gelirlerinden istifade etmektedirler. (Schuyler, 2007, s. 160). Tüm bu anlatımlardan anlaşılacağı gibi vakıflar, şehirlerin sosyal ve kültürel hayatında önemli rol oynamaktadır.

3- Dini Hayat

Maveraünnehir’de söz konusu olan bu şehirlerde Sünni İslam en yaygın dindir. Bu durum gerek camilerin çokluğu gerekse de sosyal hayatta dinin ağırlıklı bir yerinin olmasıyla açıkça görülebilmektedir. 1833 senesinde Buhara’da Rusya lehine istihbarat toplamakla görevlendirilmiş ve yaklaşık sekiz ay “Tatar Mirza” lakabıyla Buhara’da bulunmuş olan Desmaysons’a göre Buhara’da her mahallenin kendi camisi vardır ve neredeyse adım başına insanın karşısına bir cami çıkmaktadır. Ayrıca bu şehirde pek çok tarikat da yaşama alanı bulmuştur. Bunlardan en önemlisi olan Nakşibendi tarikatının merkezi Buhara olmakla birlikte bu akım daha sonra Semerkand ve Taşkent’de de güçlenmiş ve hatta zaman zaman siyasi hayatta etkin olmuştur. Bunlardan Nakşibendi tarikatının 16. ve 17. yüzyılda ortaya çıkmış son büyük kolu olan Cubeyri tarikatı şeyhlerinin 19. yüzyılda hanlar üzerinde çok büyük nüfuz sahibi oldukları bilinmektedir. (Zarcone, 2001, s. 38- 102).

Bu şehirlerde islamiyetin hem tekkelere hem de tekke dışındaki pek çok tarikata imkan sağlaması Schuyler’in de dikkatinden kaçmamıştır. Schuyler, seyahati esnasında Taşkent’deki en meşhur cemaatin Nakşibendi olduğunu gözlemlemiştir. Bunun dışında Cehriye tarikatının Taşkent’de farklı camilerde (İşan Hoca Cami, Hoca Ahrar Cami gibi) günlük ayinlerini de izleme fırsatı bulmuştur. (Schuyler, 2007, s. 154- 155).

Gerek Mohan Lal gerekse Aleksander Burnes, yolculukları esnasında gittikleri şehirlerde dinin sosyal hayatta edindiği yer ile ilgili dikkatli gözlemlerde bulunmuşlardır. Mohan Lal'a göre Buhara'daki en yaygın din Sünni İslamdır. Bununla birlikte diğer inançların da küçümsenmemekle birlikte daha aşağı bir muamele gördüğünü belirtmektedir. (Lal, 1977, s. 77). Burnes ise bunun aksi bir görüş öne sürmekte ve Buhara'daki Hinduların ne kendi tapınaklarını inşa etmesine ne de kendi putlarını dikmelerine izin verilmediğini ileri sürmektedir. Ayrıca Burnes, dini inançlarından dolayı farklı giysiler giymeye zorlanan Hinduların cizye ödemelerini diğer dine mensuplarla aynı seviyeye getirse de Müslümanlarla aynı seviyede olmadıklarının bir göstergesi olduğunu düşünmektedir. (Burnes, 1992, s. 285).

Bununla birlikte başka bir seyyah diğer dinlere ait ibadet yerlerinin camilerle kıyaslanamayacak kadar az olsa da mevcut olduğunu belirtmektedir. Örneğin Schler yolculuğu esnasında henüz tamamlanmamış bir katedralin yanında küçük bir kilise ve zengin bir Müslüman tarafından yaptırılmış bir sinagog görmüştür. (Schuyler, 2007, s. 77 ve 258). Dolayısıyla hem kendisi de Hintli olan Mohan Lal hem de Schuyler'in görüşleri herhangi bir tapınağın yapımına izin verilmediği şeklindeki Burnes'ün görüşünü doğrulamamaktadır.

Schuyler, Orta Asya'nın bağnazlığının, olduğundan bile fazla bir görünüm verdiğini düşünmektedir. Çünkü molla ve dervişler kısmen sınıf ruhundan kısmen de işlerine öyle geldiği için bağnazdırlar. Toplumun geri kalanı ise sadece halkın arasında dindar olmaktadır. (Schuyler, 2007, s. 159).

Belki de kişiler böyle görünmek zorunluluğu hissetmiş olacak ki bu konuda Schuyler'in görüşünü destekleyen gözlemler vardır zira "reis" adı verilen bir görevli sokaklarda insanlara din ve inançla ilgili sorular sormakta ve namaz vakti eğer kişiler dışarıda ise kırbaça kişileri camiye gitmeye zorlamaktadır. (Vámbéry, 2009, s. 176). Hatta seyyah Mehmed Emin Efendi bile namaz vakti sokakta gezerken böyle bir görevlinin cezasından zor kurtulmuş ve "meğer bu zat muhtesip olup namaz vakitlerinde her kim namazı camide cemaatle birlikte kılmaz ise atar imiş sopayı" diyerek de şaşkınlığını dile getirmiştir. (Mehmet Emin Efendi, 1989, s. 159).

4- Nüfus

Orta Asya nüfus özellikleri bakımından çok kozmopolit bir görünüm arz etmektedir. Seyyahlar da gittikleri şehirlerde bu duruma dikkat çekerek şehirlerin 19. yüzyıldaki demografik yapısı hakkında birtakım bilgiler vermişlerdir. Bu bilgileri incelediğimizde bunların bir kısmının sadece şehirlerdeki nüfusun yapısı ile ilgili olduğunu bazılarının da şehirlerde nüfusun miktarı ile ilgili olduğu görülmektedir.

Aleksander Burnes'e göre 150 bin kişinin yaşadığı Buhara'da 4 bin Yahudi vardır. (Burnes, 1992, s. 275- 302). Mohan Lal'in ise şehir nüfusu ile ilgili tahmini, Burnes'ün vermiş olduğu sayıdan fazladır. Lal'a göre ise Buhara'nın nüfusu 17 bin kişidir. Yahudilerin sayısı ise 3 binden daha azdır. (Lal, 1977, s. 76). Bu iki seyyah yolculukları esnasında birlikte olmalarına rağmen Buhara şehrinin nüfusu ile ilgili olarak farklı rakamlar vermişlerdir. Muhtemelen bu durum Burnes'ün Buhara şehrinin değil de Buhara Hanlığı'nı nüfusu ile ilgili bir tahminde bulunmuş olmasıyla ilgilidir.

Vámbéry, ise nüfus ile herhangi bir tahmini rakam vermekten kaçınarak demografik yapı ile ilgili gözlemlerde bulunmayı tercih etmiştir. Ona göre Buhara'da Türkler, Özbekler ve Kırgızlara varıncaya kadar Tatar ulusunun çeşitli soylarını görmek mümkündür. Bunlar içinde Kırgızlar, genelde göçebeler ve sayıları da diğerlerine göre oldukça azdır. Ayrıca şehirde Hz. Osman'ın halifeliği zamanında Türkistan'ı fetheden Arapların soyundan kalma bir miktar Arap da bulunmaktadır. Bunun dışında Hintliler ve Afganlara da rastlamıştır. Ayrıca Müslümanların dışında Buhara'da pek çok Yahudi de yaşamaktadır. (Vámbéry, 2009, s. 164- 167).

Schuyler de Semerkand'da Hindulara ve Musevilere rastlamıştır ve ona göre Rus yönetimi altındaki Museviler, nüfusun en azından kalan kısmıyla eşit haklara sahiptir. Ayrıca şehirde sayıları az olmakla birlikte küçük bir Rus topluluğu da vardır. (Schuyler, 2007, s. 255- 257). Vámbéry ise şehirdeki dini gruplarla ilgili olarak herhangi bir bilgi vermemekle birlikte Semerkand nüfusunun üçte ikisinin Özbek ve üçte birinin Tacik olduğunu ve nüfusun da 15 ila 20 bini aşmadığını söylemiştir. (Vámbéry, 2009, s. 166).

Genel olarak Şeybani Han ile birlikte bölgeye gelen ve Özbek ortak adıyla tanıdığımız grubun sadece Semerkant bölgesinde değil Zerefşan, Harezm ve diğer bölgelere de yerleştiği görülmüştür. Fakat bölgede yaşanan savaşlar ve iç karışıklıklar Özbeklerin parçalanmasını arttırmıştır. (Malikov, 2002, s. 617- 632).

Taşkent şehrinin nüfusu ile ilgili olarak ise Schuyler'in vermiş olduğu rakam 120.000'dir. Doğru bir nüfus sayımı yapılmadığı için nüfusun tam olarak ne kadar olduğunu tespit etmenin mümkün olmadığını da belirtmiş olan Schuyler, bu yüzden 120.000 rakamının da kısmen doğru olabileceğini söylemiştir. Ayrıca şehirdeki farklı etnik grupların varlığına da dikkati çeken Schuyler, nüfusu yerleşik ve göçebe olmak üzere ikiye de ayırmıştır. Göçebeleri serseri ya da gayesizce dolaşan kimse anlamında "kazak", yerleşikleri de "sart" olarak adlandıran seyyah, şehrin asıl unsurunu oluşturan Türkmenlerin, Taciklere "Tad" dediğini, Tatarların da Moğol ismiyle tanındığını, Özbeklerin de Asya'nın bu bölümüne farklı zamanlarda göç etmiş Türk kabilelerinden olduğunu belirtmiştir. Schuyler aynı zamanda Özbek isminin Öz anlamında Uz'dan ve bağımsız, özgür manasındaki "bek"ten geldiğini de gezi notlarına eklemiştir. (Schuyler, 2007, s. 76- 105).

Orta Asya halkalarının parçalı yapısı Özbeklerin yanı sıra Türkmenlerde de görülmektedir. Vámbéry'e göre Türkmenler kendi içerisinde 8 halka bölünmüştür. Her halk da kendi içerisinde birkaç oymağa, oymaklar da "tir" denilen aşiretlere ayrılmıştır. Her tir bireyi birbirine, tirlere de oymaklara sıkı sıkıya bağlı olması sebebiyle meydana gelmiş olan karşılıklı yardımlaşma toplumunun varlığını korumakta ve sürdürmektedir. (Vámbéry, 2009, s. 68).

Seyahatine Schuyler'den yaklaşık olarak 8 yıl sonra çıkmış olan G. Bonvalot ise onun gibi nüfusun yerleşik ve göçebe olduğuna vurgu yapmış ve Taşkent'de Buharalılar, Afganlar, İranlılar ve Kaşgarlıları göçebe; Kırgız, Tatar, Yahudi, Hindu ve Sartları da yerleşik halk olarak tanımlamıştır. Tatarların, Müslüman olmaları dolayısıyla ülkede rahatça yerleştiğini ileri süren Bonvalot, hatta onların şehrin yakınlarında Nogay-Kurgan adını verdikleri bir tarım köyü kurduklarını da belirtmiştir. Şehirde bulunan Yahudiler ise genel olarak ticaretle uğraşmaktadırlar. (Bonvalot, t.y., s. 35- 38).

Nikolay Murav'yov, ise Hive şehrinde bulunan etnik grupları Sartlar, Karakalpaklar, Özbekler ve Türkmenler olmak üzere dört farklı kategoride ele almıştır. Bu grupların birbiriyle olan ilişkisini soylular, hizmetliler, fethedenler ve misafirler olarak ayıran Murav'yov, bu grupların zaman içerisinde bir bütün haline geldiğini belirtmiştir. (Murav'yov, 1977, s. 110). Seyahatnamelerde halkı böylesine bir tabakalaşma içerisinde gösterip birbirinden ayırtıran başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

Murav'yov'a göre Hive şehrindeki asıl yerli grup ticaretle uğraşan, hileci ve kurnaz olduklarını düşündüğü Sartilardır. Sartlar için verdiği tahmini rakam ise 100.000 aile oldukları şeklindedir. Göçebe hayatın öncüsü olarak gördüğü Karakalpaklar'ın 100.000 aile belki bu rakamdan fazla olduğunu belirten Murav'yov, nüfusun büyük bir kısmını oluşturduğunu söylediği Özbekler için herhangi bir rakam vermekten kaçınmaktadır. Ayrıca Murav'yov, onların devletteki en yüksek mevkileri doldurduklarını da ileri sürer. Türkmenleri de yerleşik ve göçebe de ikiye ayıran gezgin onların da 50.000 aile olduğunu ve yerleşik olanların da tarım ile meşgul olduğunu belirtir. Köleler ise bu dört sınıf içerisinde en alt tabakadadır. Ayrıca şehirde her zaman belli bir Yahudi nüfus da olmuştur. (Murav'yov, 1977, s. 110- 114).

Hive şehrini 1873 senesinde seyahat eden Mac Gahan da nüfus hakkında net bir şey söylenemeyeceğini ifade etmiştir. Çünkü sadece Rus idaresi şehrin ve kasabaların tahririni yaptırmıştır. Seyyah sadece Türkmenlerde İmralı, Cavdors, Karataşlı, Karaçigeldi, Alieli- Göklenler kabileleri ile Yomud Türkmenlerinin Hive'ye geçerek göçebeliği terk ettiğini belirtmiştir. (Mac Gahan, 1995, s. 170- 207).

Seyyah Mehmed Efendi'de Hive nüfusunun 32 binden fazla olduğunu ve nüfusunun da çoğunluğunun Müslüman ve Sart dedikleri Türkmenlerin oluştuğunu söylemiştir. (Mehmet Emin Efendi, 1989, s. 187).

Seyyahların nüfus ile ilgili tahminlerinin yanı sıra çağdaş araştırmalar bize Rusya'nın bölgenin fethi öncesi bölgede ne kadar insan yaşadığının net olarak bilinmediğini göstermektedir. Rus yayılması öncesinde, Rus askeri gözlemciler de seyyahların ve ülke sakinlerinin tahminlerine güvenmek zorunda kalmıştır. 1885 senesinden sonra ise Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinin nüfus ile ilgili raporları, 1888- 1889 yılları arasında

Rus kaynaklarının istatistikleri ve bölgeye giden bazı gezginlerin verileriyle karşılaştırılabilir. Esas olarak bölgedeki ilk nüfus sayımı 1897 senesinde yapılmıştır. Bu sayıma göre tüm Orta Asya'nın nüfusu 5. 281.000'dir. Bu sayımda vassal hanlıklar olan Buhara ve Hive dahil edilmediği gibi bunun yanı sıra Sovyet Devleti ile birleşmesine kadar nüfusları, aile birimleri temelinde yerel olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte 1885 senesinde Buhara'nın nüfusu Ruslar tarafından 2.000.000 ve Hivelilerin de 400.000 olarak hesaplanmıştır. (Matley, 1967, s. 92). Dolayısıyla seyyahların nüfus ile ilgili vermiş olduğu veriler zamanın şartlarında önemli olmakla birlikte kesin bilgiler içermediği de bilinmektedir.

Orta Asya'nın nüfus özelliklerine bakıldığında göçebelik ve yerleşikliğin çok eski zamanlardan itibaren Orta Asya alanı uygarlıklarının iki büyük iskan ve toplumsal örgütlenme biçimi olduğu dolayısıyla da bu uygarlıkların bileşenleri içinde yerlerini aldığı görülmektedir. Sulanan ovaların yerleşik nüfusları bozkırların ve yarı çöllerin göçebe nüfuslarıyla yan yana yaşamıştır. (Fourniau, 2005, s. 17).

Bölgede bulunan geniş bozkırlar, hayvancılık için gerekli şartları hazırlamıştır. Bu hayvancılık ise beraberinde göçebe hayatı getirmektedir. Çünkü bozkırın yeteriz beslenme imkanları, yeni otlaklar bulma umuduyla sürekli yer değiştirmeyi gerekli kılmıştır. (Sezer, 1979, s. 27).

Kölelik de bu şehirlerde nüfusun ayırt edici özelliklerinden biri olmuştur. Bu şehirlere giden seyyahların köleler ile ilgili görüşleri genellikle birbirine benzemektedir. Murav'yov'a göre Hive'de hem fiziksel aktiviteleri ve dayanıklı olmalarından hem de yüksek zekalarından dolayı en fazla Rus kölelere talep vardır. İranlılar ise en düşük fiyata satılmaktadır. (Murav'yov, 1977, s. 148). Köle ticaretinde İranlıların kötü muameleye maruz kalması sadece Murav'yov'un değil, bölgeye ondan çok sonra gitmiş olan seyyahların da gözünden kaçmamıştır. Burnes'de Buhara'daki gözlemlerinde şehirde her hafta sonu köle pazarı kurulduğunu ve bu kölelerin de genellikle İran'dan getirildiğini söylemektedir. Elbette bu pazarda Ruslar ve hatta Çinliler de satılmaktadır. Bu ticaretin ona ne kadar garip geldiğini her fırsatta dile getiren Burnes, bu ticaretin konusu olan kölelerin bir sığır gibi incelendikten sonra satıldığını söylemektedir. Köle

pazarında, kölelerin ilk olarak soyları ile ilgili olarak sorguya çekildiklerine gözleyen Burnes, iğrenç bulduğu bu alışverişin Özbekleri çok eğlendirdiğini de gezi notlarına eklemiştir. Aslında insan haklarına da aykırı olan bu tür davranışların İslam dininde yeri olmadığını düşünen Burnes burada kendi içerisinde çelişkiye düşmüştür. (Burnes, 1992, s. 281- 283). Buna benzer bir çelişkiyi Schuyler de yaşamıştır; çünkü Müslüman bir İranlı, köle olarak satılmaktadır. Oysa ki Sünni Müslümanlar, İranlı Şiiilerin sadece heretik olmalarından ziyade tamamen kafir olduklarını düşünmektedirler. (Schuyler, 2007, s. 437).

D- EKONOMİK HAYAT

1-Tarımsal üretim

Bölgenin temel geçim kaynaklarından biri tarımdır. Gerek 19. yüzyılda gerekse 19. yüzyıl öncesindeki dönemlerde olsun tarımın bölge hayatındaki önemi azalmadan devam etmiştir. Bölgenin ekilebilir toprakları ise iki sınıfta toplanmaktadır. Bunların bir kısmı “lalmi” diye adlandırılan bahar ve yaz yağmurları ile verimi artan ve dağlar boyunca uzanan toraklardan oluşurken diğeri ise “obi” ya da “abi” diye tabir olunan ve sadece sulama sistemleri ile sulanabilen topraklardır. Topraklar içinde en geniş alanı *lalmi* topraklar oluşturmasına rağmen gerek verimlilik gerekse ürün çeşitliliği açısından sulama kanallarınca sulanan topraklar daha büyük öneme sahiptir. (Schuyler, 2007, s. 284). Böylelikle bozkırların yanında tarım temeli üzerinde bir zenginlik görülmeye başlamıştır. Çünkü insanlar, tarım ile birlikte kendilerine yetecek kadar besini üretmekle birlikte tarımsal üretimi arttırmanın yollarını da aramıştır. Düzenli bir şekilde üretimin artması beraberinde kültürel ilerlemenin de temelini teşkil etmiştir. Zira tarım, ilkçağlarda en basit şekliyle bile toplumlar arasında büyük bir farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Bölgede, Avrupa’da olduğu gibi gezici tarımın şartları mevcut değildir. Çünkü Avrupa’da toprakların büyük bir kısmı ormanlarla kaplıdır ve bu durum gerektiğinde ormanların yakılarak tarıma açılma fırsatı vermesine rağmen Orta asya için bu durum söz konusu değildir. (Sezer, 1979, s. 28-36).

Bölgenin iklim, yağış ve toprak özelliklerine bakıldığında su boyunda yer alan ovaların sulanmasının bölge için ne kadar önemli olduğu görülmektedir. Zira tarımın doğal halde bu topraklar üzerinde gelişmesi mümkün gözükmemektedir. Yağışlar da bu bölgedeki tarım topraklarının su ihtiyacını karşılayacak ölçüde fazla değildir. Ayrıca tarımda üretimin devamını sağlayarak verimi arttıran ve insan eliyle yapılan bu müdahale aynı zamanda insanları, nehir sularının baskınından da koruması bakımından son derece gerekli olmuştur. Bölgede sulama kanallarını korumakla görevli mirab'ın en önemli görevlilerden biri haline gelmesi bu konunun önemini gözler önüne sermesi bakımından mühim bir örnektir. (Sezer, 1979, s. 29-33).

Bölgede yerleşik hayata geçilmesi ile birlikte başlayan tarım faaliyetleri içerisinde özellikle tahıl üretimi ve tahıl ürünlerine ayrılan alan oldukça geniş olmakla birlikte sulamaya duyulan büyük ihtiyaç seyyah anlatılarında da gözlerden kaçmamıştır. Bölgeye 17. yüzyılda gitmiş olan Pazukhin, de yol boyunca tahıl ekilmiş tarlalar gördüğünü belirtmiş ve bu tarlaların sulamaya ihtiyaç duyduğu gözlemi yapmıştır. (Pazukhin, 1876- 1877, s. 218- 221). Aleksander Burnes de Buhara seyahati esnasında şehrin düzenli olarak su ihtiyacının karşılanmadığı gözleminde bulunmuş ve su sıkıntısının tarlalardaki verimin azalmasına neden olmasının yanı sıra susuzluğa bağlı olarak halkın bir takım hastalıklardan muzdarip olduğunu da belirtmiştir. (Burnes, 1992, s. 301- 302).

Bölgede genel itibariyle buğday, arpa, susam, haşhaş, keten, kenevir, pamuk, meyve ve sebze yetiştirilmektedir. Yulaf, genel itibariyle Orta Asya'da yetişmezken, çavdar ise Rusların ihtiyacı için çok az miktarda ekildiği son zamanlara kadar hiç yetiştirilmemiştir. Mısır ve tütün az miktarlarda üretilirken pirinç ise suyu bol olan yerlerde yetiştirilmektedir. Seyyah anlatılarına göre ürünlerin şehirlerdeki üretimine baktığımızda anlatıların genel itibariyle birbirine paralel olduğu görülmektedir.

Murav'yov'un Hivedeki gözlemlerine göre bu şehirde yaşayanlar tarım ve bahçe işleriyle uğraşarak hayatlarını kazanmaktadırlar. Tarım için genellikle Amu Derya taraflarındaki sulanabilen alanları tercih eden Hiveliler, tahılın yanı sıra mısır, üzüm, elma, armut, kiraz, dut gibi çeşitli meyveleri yetiştirmektedirler. Ayrıca yetiştirilen meyvelerin bir kısmı kurutulularak satılmaktadır. Meyveler arasında kavunun özel bir yeri olup gerek lezzeti gerekse büyüklükleri oldukça meşhurdur. Pirinç de üretilen ürünler arasında yer almasına rağmen yeterli miktarda su olmadığı için üretim fazla değildir. Bu durum da pirinci Hive'de lüks tüketim malları arasına sokmaktadır. Ayrıca şehirde susam da büyük ölçüde yetiştirilmekte ve ondan yağ üretilmektedir. Üretilen ürünler, şehir halkını temel gıdası olup üretim fazlası ise önemli bir ticaret malı olarak civar bölgelere satılmaktadır. (Murav'yov, 1977, s. 142- 143)

Hive'de yetiştirilen meyvelerin çok lezzetli olması bölgeye gidenlerin ortak kanılarından biridir. Frederick Burnaby'ı ise meyvelerin tadı ve boyutları kadar ilk toplandıkları zamanki tazeliğini uzun süre korumasının yanı sıra onları sıcaktan koruma yöntemlerini de bir hayli ilginç bulmuştur. Özellikle kavunların Çin imparatorunun masasına yani Pekin'e kadar yollandığının notunu düşen Burnaby, seyahatnamesinde Hive pazarlarında meyvelerin nasıl sergilendiği ile ilgili gözlemlerini aktarmıştır. (Burnaby, 2005, s. 279- 283).

Schuyler, Taşkent'de sıradan meyve ve sebzelerin hemen hepsinin yetiştiğini söylerken kavun çeşitliliği ve üzümünden özellikle bahsetmiş sonraki yıllarda üzüm yetiştiriciliğine bağlı olarak bölgede iyi şarap üretiminin olacağı şeklinde bir öngöründe bulunmuştur. (Schuyler, 2007, s. 78 ve 289- 292).

Gabriel Bonvalot da Taşkent'in tarım için son derece elverişli bir yerleşim yeri olduğunu vurgulamıştır. Çirçik Irmağının sularının ulaştığı yerde kurulmuş olan bu şehir ona göre şehrin aslında niçin bu mevkide kurulmuş olabileceği sorusuna da yanıt vermektedir. Ayrıca Bonvalot, şehir sakinlerinin hemen hepsini tarımla meşgul olduğu için de evlerinin hemen yakınında bahçeleri bulunduğunu da belirtmektedir. (Bonvalot, t.y., s. 35).

Pazukhin, bölge ile ilgili gözlemlerinde pamuk üretimi de yer almaktadır. Ona göre burada üretilen pamuk sadece bölge ihtiyacına yönelik olup, bu durum dışa pamuk satımına izin vermemektedir. (Pazukhin, 1876- 1877, s. 218- 221). 17. yüzyıldaki bu durum sonraki dönemlerde bir hayli değişmiş ve üretilen ürünler arasında pamuğun önemi giderek artmıştır. Bölgedeki pamuk üretimi ile ilgili olarak İtalyan pamuk tüccarı Signor Meazza,'nın 26 Haziran 1865 tarihli mektubu önemlidir. Bu tüccarın mektubuna göre, Buhara'da da İtalya'da olduğu gibi pamuk üretilmektedir. Fakat kalitesi İtalya'dakinden çok düşüktür. Mektubunda Nijni Novgorod Fuarında en az 4.800.000 kilogram Buhara pamuğu satıldığını ve bu ürünün ticaretinin de en fazla Rusya ile yapıldığını belirten bu tüccara göre bu ticarete, yaklaşık olarak 30.000 devenin kullanıldığı tahmininde bulunmaktadır. Ayrıca İtalyan tüccar, pamuk ticareti esnasında yeni üretilmiş pamuğun balyalardaki eski pamukla karıştırılmasından dolayı da Buharalıları dürüst olmamakla suçlamaktadır. Rusya'ya satılan pamuğa karşılık oradan da bakır, kalay, rafine şeker, porselen ve demir eşyalar alındığını söyleyen Signor Meazze, bölgeye Hindistan yoluyla İngiliz ürünlerinin geldiğini bir rekabet olması durumunda ise Rus mallarının, İngiliz mallarına tercih edildiğini mektubunda dile getirmiştir. (Meazze, 1864- 1865, s. 71).

Bölgede pamuk tarımı sadece Buhara ile sınırlı kalmamıştır. Scyhler'de Taşkent ve Semerkand civarlarında üretilen pamuğu gayet iyi olduğunu söylerken (Schuyler, 2007, s. 292). Mehmet Emin Efendi de Hive ve çevresindeki tarım faaliyetlerinin oldukça ileri düzeyde bularak burada yoğun olarak pamuk ekimi yapıldığını kaydetmiştir. (Schuyler, 2007, s. 292).

Pamuğun 19. yüzyıl boyunca artan önemi, çağdaş araştırmalar tarafından da desteklenmektedir. Mary Holdsword'a göre 1880'lere gelindiğinde bölge, Rusya'nın ham madde ihtiyacının %30 ila %35'ini karşılar duruma gelmiştir. Bu hammadde ihtiyaçları arasında pamuğun önemli bir yeri vardır. I.Dünya Savaşı'ndan önceki periyotta A.B.D dünya pamuk üretimim yarısından fazlasını üreterek bu endüstriye egemen olmuştur. Fakat 1861- 1865 seneleri arasındaki Amerikan İç Savaşı, Amerikanın bu pazardaki konumunu bir hayli sarsmıştır. (Whitman, Apr., 1956, s. 190-

205). Bu periyotta gerek Amerika'daki gerekse Mısır'daki²⁰ ekonomik ve siyasi zorluklar nedeniyle bölgeden yapılan ham pamuk tedariği Rusya'nın avantajına bir çözüm olmuştur. Yüzyılın sonuna doğru Rusya, tekstil üreticisi ülkeler arasında İngiltere, Amerika ve Almanya'dan sonra dördüncü sırada yer almıştır. (Holdsworth, 1959, s. 19).

İpek, bölgede üretilen ve ticareti yapılan temel ürünlerden biridir. Bölgeye 16. yüzyılda gitmiş Anthony Jenkinson, ipek endüstrisinin Çinlilerce başlatılmış olmasına rağmen bölgedeki ve özellikle Buhara'daki öneminde değinmiştir. Buhara İpeklilerinin Orta Asya ticaretinde önemli bir yer tuttuğunu belirten Jenkinson, şehrin özellikle İran ile yapmış olduğu ticaretin Meşhed ve İran yoluyla olduğunu ve ipeğin yanı sıra kumaş ve kilimin de taşındığını belirtmiştir. (Jenkinson, 1886, s. 88). İpeğin 16. yüzyıldaki önemi 19. yüzyılda da değişmemiş ve şehirleri ziyaret eden seyyahlar, ipeğin üretimi ve bölgenin ticaret hayatındaki öneminden sıklıkla bahsetmişlerdir. Vámbéry de Buhara'da sade ipekli kumaşların yanı sıra sırf el işi olan *atreş* denilen kalın ve ağır ipekli kumaşlara varıncaya kadar pek çok kumaşın burada imal edildiğini belirtmiştir. (Vámbéry, 2009, s. 167).

2-Ticari Hayat

Şehirlerin ticaret hayatında şehir merkezinde kurulan pazarların büyük önemi vardır. Gezginlerin anlatımlarında da ekonomik hayatın bu önemli unsuru hakkında geniş

²⁰ 1861 ile 1865 yılları arasındaki süren Amerikan İç Savaşı'nda Kuzey ile Güney arasındaki mücadelede Güneyin geniş pamuk plantasyonlarının zarar görmesi en önemli hammadde kaynağı Amerikan pamuğu olan İngiltere'nin zararına bir gelişme olmuştur. Bu süreçte Amerika'daki ham pamuk üretimi durduğu gibi dünya genelinde de ham pamuk kıtlığı yaşanmıştır. Bu dönemde Mısır yönetiminde ise Hıdiv İsmail bulunmaktadır. Onun dönemi Mısır maliyesinin oldukça kötü olduğu bir zamana denk gelmişse de Amerikan İç Savaşı Mısır için büyük bir şans olmuştur; çünkü bu süreçte Mısır, İngiltere tarafından zengin pamuk üretim kapasitesine sahip bir ülke olarak görülmüş ve bu ülke İngiliz tekstil sanayisini beslemiştir. Fakat savaşın bitimi sonrasında pamuk fiyatlarının hızla düşmesi Mısır'ın ekonomik durumunun bozulmasında son derece mühim etkiler yapmış ve sonrasında Mısır 1875 senesinde iflas ettiğini açıklamıştır. Bu konuda bakınız. Bilgenoğlu, 2010, s. 147- 161.

gözlemler yer almıştır. Murav'yov, Hive gezisinde pazarlara geniş yer ayırmıştır. Murav'yov, Hanların belirlediği zamanlarda ve yerlerde kurulan pazarları Avrupa kasabalarındaki sıradan pazarlara benzetmiştir. Hanlıkta haftalık pazarlar, beş önemli şehirde kurulurken Hive şehrinde ise pazartesi ve cuma günleri pazar kurulmaktadır. Pazar kurulması esnasında da pazarın kurulduğu yerde, yer parası arazi sahibine ödenmektedir. Toprak sahibi de kurulan pazarın vergisini han'a ödemekle yükümlüdür. Hive şehri, Rusya için tüm Asya malları ve Rus pazarı için bir depo hizmeti görmesi sebebiyle önemlidir. (Murav'yov, 1977, s. 144).

Mac Gahan'ın da Hive'deki pazarlar ile ilgili düşünceleri Murov'yov ile benzerlik göstermektedir. Mac Gahan, pazarı Hive'nin sokaklarından biri olarak algılamaktadır. Bununla birlikte bu sokağın iki tarafına inşa edilen direklerin üzeri ufak dallar ile kapatılmakta ve onların üzeri de toprak ile örtülmektedir. Pazarda her çeşit malı görmek mümkündür. Aleksander Burnes de eserinde sabahtan akşama kadar büyük bir kalabalığın toplandığı bir yer olarak tasvir ettiği Buhara pazarında mücevherattan Avrupa malı çatal-bıçak takımına, taze meyve- sebzeden , çay, hint şekeri ve baharata kadar her şeyin alıp satıldığına işaret etmiştir. (Burnes, 1992, s. 277- 278).

Vámbéry de Buhara pazarını ortaçağ Avrupa pazarları ile kıyaslayarak şehirdeki çerçi, sarraf, kitapçı, kuyumcu, bakkal, şekerlemeci, çaycı, astarcı gibi farklı sınıfların kendine özgü çarşı ve bedestenleri olduğunu belirtmiştir. Gezgin'in dikkati çeken hususlardan biri dükkanlardaki malların büyük çoğunluğunun Rus malları olması diğeri ise çarşının büyük bir kısmının bölgede üretilen tarım ürünlerine ayrılmış olmasıdır. (Vámbéry, 2009, s. 163- 167).

Çarşıdaki caddelerin her birinin tek bir esnaf koluna ayrılması Alexander Burnes'ün yanı sıra Schuyler'in de dikkatini çekmiştir. Ayrıca Schuyler, Taşkent'de kırsal bölge insanların sahip oldukları küçük şeyleri sattıkları küçük bir pazarın her gün açık olduğunu ve bunun dışında şehirde bir de Kırgız panayırı olduğunu belirtmiştir. Burada özellikle göçebelerin imal ettikleri deve tüyünden giysi, kaftan, halı, kilim, çadır malzemeleri, kilim gibi malzemelerin de bulunabildiğini söylemektedir. Bunun dışında

buraya canlı hayvan da hafta da iki kez ve çok sayıda satılması için getirilmektedir. (Schuyler, 2007, s. 171- 209).

Şehirlerin ekonomik hayatında kervansarayların büyük önemi vardır. Burnes'e göre sadece Buhara şehrinde yaklaşık yirmi kervansaray vardır. (Burnes, 1992, s. 301). Ticaret yapma vesilesiyle gelenlerin barındığı yerler olan kervansarayların, aynı zamanda malların saklandığı bir depo olarak da işlevleri vardır. (Schuyler, 2007, s. 429).

1833 senesinde Buhara'yı gezmiş olan Desmaisons, şehirde ticaret yapan çok sayıda halka ayrılmış kervansarayların listesini verdiği gibi burada kalanların da kökenlerini belirtmiştir. Buna göre Saray-ı Mirzaşul'da Afgan, Hintli ve Merv vahasından tüccarlar, Saray-ı Barra'da Taşkent, Hokand ve Kaşgarlı tüccarlar, Saray-ı Karşi'de Karşılı tüccarlar, Saray'ı Bedreddin'de Kabil ve Keşmirli tüccarlar, Saray-ı Nugay'da Rus tüccarlar kalmaktadır. Thierry Zarcone'a göre Desmaisons, burada yanılmaktadır; çünkü Desmaisons'ın Rus tüccarlar derken belirttiği şey Müslüman Tatar tüccarlardır zira Buhara'ya girebilen tek Rus uyruklu tüccarlar Tatar tüccarlardır. (Zarcone, 2001, s. 81).

Ticaret köyleri, kasabaları, şehirleri ve vahalarla bozkırları birbirine bağlamaktadır. Geçimlerini tarımsal faaliyetler ile kazanan ailelerde kadınların yün ipliği eğirerek yaptıkları kumaşlar ile ailenin ihtiyacını karşıladıktan sonra üretim fazlası kumaşlar ticari bir ürün olarak satılmaktadır. Bunun dışında bazı tüccarların köylere giderek tahıl, yerel eşyalar ve canlı hayvan alarak bunları şehirlerde sattıkları da bilinmektedir. Bunların dışında İran, Afganistan ve sınırlarda kurulan Rus panayırlarından alınan eşyaların şehirlerde satıldıkları da muhtemeldir. Bu şekildeki komplike ekonomik sistem sayesinde şehirler, civar köyler ve bölgeler göçebeleri kendisine çekmekte ve mal takası meydana gelmektedir. (Bacon, t.y., s. 67).

Ticaretin hareketliliğinde panayırların oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır. Asya'nın pamuk, ipek gibi hammaddeleri ile bölgeden giden işlenmiş ya da işlenmemiş mallar Niiji-Novgorod ya da İrbit gibi panayırlarda el değiştirmektedir. (Schuyler, 2007, s.

207). Panayır yerleri içerisinde Niji- Novgorod'un ayrı bir vardır. Bu panayırda Kazanlı Tatarlar, Sartlar, Ruslar, İngilizler, Fransızlar gibi pek çok milletten tüccar buluşmaktadır. (Bonvalot, t.y., s. 8).

Ticari faaliyetlerde Maveräünnehir bölgesindeki bu şehirler, tarihi süreç içinde mühim roller üstlenmişlerdir. Bu şehirler içerisinde Buhara, Hindistan ticaretinin merkezi konumunda olmuştur. Dolayısıyla da şehirde pek çok Hintli tacire rastlamak mümkündür. Kendisi de bir Hintli olan Mohan Lal, Buharalı tacirlerin Hindistan'dan ipek, şeker, kağıt ve Rus dantelleri getirdiğini belirtmektedir. Hindistan'dan gelen ürünler arasında yerel kaşmir eşarplar önemli yer tutmaktadır. Ayrıca Hindistan'dan gelen ürünler arasında İngiliz ürünlerinin de Buhara'da alıcı bulunduğunu kaydeden Lal, kervanlardaki 4.000 ile 5.000 deve yükü Doğu malının taşınmasında Hive yolunun önemine değmiştir. Çay da Buhara'da ticareti çok avantajlı olan ticari ürünlerden biridir. Maveräünnehir'de bulunan şehirlerin sosyo- kültürel hayatında oldukça önemli bir yeri olan çayın, şehre Rusya yolunun yanı sıra Semerkant, Yarkent, Kaşgar ve Kunduz yoluyla getirildiği de belirtilmektedir. (Lal, 1977, s. 71- 85).

Buhara'daki ticari faaliyetler şehirlerdeki pazarların önemi büyüktür. Bu pazarlardan en önemlilerinden biri Registan'daki açık Pazar'dır. Genel itibariyle sözü edilen şehirlerde Rigistan'da büyük bir pazar kurulmaktadır. Schuyler'e göre tüm Asya'nın ticaret merkezi olan Buhara'da Rus pamuklu ve basmalarının yanı sıra pek çok İngiliz, Fransız ve hatta Alman kumaşları da bulunmaktadır. İngiliz kumaşları daha çok Afganistan yoluyla ithal edildiği için genellikle *Kabili* adıyla bilinmektedir. Ayrıca şehirde kuyumcular, kitapçılar ile Türkmen ve İran kilim ve halılarını satan dükkanlar da bulunmaktadır. (Schuyler, 2007, 429- 432).

Taşkent ise diğer şehirlerle kıyaslandığında ticari faaliyetlerde diğerlerinden biraz daha geride kalmıştır. Schuyler, bu şehirde pamuklu basma fabrikasından başka hiç fabrika olmadığını söylemiştir. Ona göre burası sanayi ve zirai merkez olmadığı gibi ne de bir alışveriş merkezidir. Burası sadece Hokand'dan Orenburg ve Troitzk'e olan yol üzerindedir ve ticaretin asıl güzergahı ise bozkırdan geçen Buhara'dan Kazala'ya olan

eski yolu takip etmektedir. Ayrıca bu şehrin Buhara ve Zerefşan Vadisi ile olan ticareti de oldukça önemsizdir. Dolayısıyla Taşkent, Hokand ticareti için bir durak yeridir. Zira burası bir hükümet merkezidir. Bu yüzden de önemli tüccarlar burada yaşamaktadır. Bununla birlikte mobilya ve her türlü ev eşyası da Sibiry'a'dan getirilmektedir. (Schuyler, 2007, s. 76 ve 209- 210 ile 318).

Ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bir diğer önemli uğrak yeri ise Hive'dir. Murav'yov'un gözlemlerine göre Buhara ve diğer Asya ülkelerinden alınan mallar Orenburg ve Astragan'a taşınmaktadır. Bu yoğun ticari etkinlik de hanlığın hazinesine büyük kazanç sağlamaktadır. Hive şehri de bu ticari etkinlik nedeniyle hanlığın en gelişen şehri olmuş ve Hindistan ve Hazar Denizi'ni bile içine alan Asya ticaretinin tümünü etkilemiştir. Hiveli tüccarların bir kısmı Doğu ülkelerinin farklı türlerdeki pamuklu basmalarını, eğrilmiş pamuk, ipek, ipekli kumaşlar, kaşmir eşarplar, çin porselenleri, yünlüler, Buhara'nın Doğu'da en iyisi olduğu şekilde ünlenmiş olan koyun postu, tütün ve buna benzer mallarını Orenburg ve Astaragan yoluyla Buhara'dan alarak Rusya'ya taşımaktadır. Bu transit ticarete Ürgenç oldukça önemlidir Çünkü Öncelikle satın alınan mallar Ürgenç'e nakledilmekte olduğu için burası aynı zamanda ticari bir depo hizmeti görmektedir. Bu yüzden Ürgenç, pek çok ulustan sayısız tacirin sokaklarda bağırarak satış yapmaya çalıştıkları bir yerdir. Hiveliler, Astaragan'dan da bazı ürünler getirmektedir. Bunlar arasında Hive'de ismi *Lexin Meşhedi Nouvvs* olan kök boya da vardır.

Murav'yov'un gözlemine göre diğer Asyalılar gibi Hiveliler de stepler boyunca malların taşınmasında develeri kullanmaktadır. Ürgenç'ten hareket eden kervanların bir kısmı buradan Buhara'ya ulaşmaktadır. Buhara'ya giden Hiveli tacirler mallarını burada sattıktan sonra buradan aldıkları malları ise çoğunlukla Rusya'ya satarak bu ticari etkinlikten de büyük kazanç sağlamaktadır. Rusya'dan dönüşte ise kadife ve keten kumaşlar, iğne, jilet, makas, ayna, kurşun, bakır, demir kap kacakların yanı sıra birtakım Avrupa malları da satın alınmaktadır. Hivelilerin ticari güzergahında Mankışlak'ın da önemli bir yeri bulunmaktadır. Burası Rus ve Hiveli tüccarların daimi buluşma yeridir. Malların değişiminin yapıldığı önemli bir yeri olan Mankışlak, Rusların Astaragn yoluyla getirdikleri mallarını getirdiği önemli bir duraktır. Buradaki alışveriş sonrası

bazı tacirler aldıkları mallarla birlikte Moskova ya da St. Petersburg'a gittikleri gibi bazıları da Niji Novgorod gibi panayır merkezlerine gitmektedir. Hivelilerin İran ile olan ticareti ise ezeli düşmanlıktan dolayı az bir öneme sahipti. Oysaki Hive'nin çevresindeki göçebelerle özellikle Türkmenler, Kırgız ve Kazaklarla olan çok canlı bir ticaret hayatının olduğu bilinmektedir. Onlardan koyun, deve, Kazaklardan at, ipek, deve tüyünden yapılmış *camlet* denilen bir cins kumaş satın alınanlar arasındadır. (Murav'yov, 1977, s. 145- 147). Göçebelerle sürdürülen bu ticari alışveriş sadece Hivelilere özgü değildir. Genel itibariyle tüm bölgede kasaba ve şehirlerde kullanılan yün ve kasaplık hayvanların çoğu civardaki göçebe ve yarı göçebelerden alınmaktadır. (Bacon, t.y., s. 61).

Mac Gahan da Hive'ye Buhara yolu ile Hindistan'dan çay ve şeker, Rus ve Buhara yapımı olan bez kumaşlar, bakır ve demir eşyalar ile Rusya'dan çay fincanı ve semaver gibi ürünler getirildiğini söylemektedir. Seyyahın gözlemine göre şehirde alım satımı yapılan eşyaların çoğu Rus malıdır. Alınan İngiliz malları ise basma ve ince tülbent tarzı ürünler olup bunlar aynı ürünün Rusya'dan getirilenlerine göre daha ucuz satılmaktadır. (Mac Gahan, 1995, s. 189).

Vâmbéry'de Hive'nin başlıca pazarlarından birinin Buhara olduğunu belirtmekte ve Hive'deki dericilik faaliyetlerinin Buhara'ya oranla daha geri kalmış olduğunu söylemektedir. (Vâmbéry, 2009, s. 141).

Seyyah Mehmed Emin Efendi'nin gözlemleri de gerek Murav'yov gerekse Mac Gahan'ınkilerle benzerlik göstermektedir. O da Hive'nin Buhara ve Rusya ile olan ticaretinin önemine değinmiştir Özellikle Rusya'ya ihraç edilen pamuk ve ipeğin önemine değinen seyyah, ayrıca bu ülkeye astragan derisi denilen kuzu derileri ihraç edildiğini ve bunların Rusya'da çok pahalıya satıldığını belirtmiştir. Seyyaha göre buna karşılık olarak da Rusya'dan basma, çuha, mendil, iğne, çakı, ustura, kösele, demir, bakır ve bunlara benzer şeyler satın alındığının notunu düşmüştür. Ayrıca Hive şehrinde de kağıt imalatı için birtakım özel tezgahlar olmasına rağmen bunların Avrupa'daki kadar ileri olmadığına değinmiştir. (Mehmet Emin Efendi, 1989, s. 188). Bölgedeki

kağıt imalı için ise özellikle Semerkand'ın adı geçmektedir. (Meazze, 1864- 1865, s. 71).

Şehirlerin yer altı zenginlikleri ile ilgili görüşler bazı noktalarda birbirinden farklılıklar göstermektedir. Vámbéry, Buhara'da maden az bulunmakla birlikte burada yapılan tüfek, kılıç ve kamaların diğer yerlerde büyük ilgi gördüğünü söylemektedir. (Vámbéry, 2009, s.167).

1894 ve 1898 seneleri arasında Buhara'ya dört kere gitmiş olan Williy Rickmer Rickmers ise altının bölgedeki önemine değinmiş ve madencilğin Cengiz Han zamanına kadar uzanan uzun bir geçmişi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Rickmers, bölgedeki altın potansiyeli göz önüne alındığında yerliler tarafından yüzyıllardan beri çıkartılan altın miktarının Avrupalıların burada birkaç yıldan beri ürettikleri ile kıyaslanamayacak ölçüde az olduğunu ve Avrupalıların buradaki maden pazarına neredeyse hakim durumda olduklarını kaydetmiştir. (Rickmers, Dec., 1899, s. 596-617).

Murav'yov'a göre ise Hive'de maden üretimi ile ilgili bilgi edinmek çok zordur ve bu durum Rus olma durumunda daha da artmaktadır. Bununla birlikte bölgenin dağlarında altın, gümüş, bol miktarda sülfür ve kurşun ile bir miktar bakır olduğunu duymuştur. Murav'yov'a göre bölgede yaşayanlardan bir kısmı bakır ve kurşun'da çalışarak geçimlerini sağlamaktadır ve altın için sadece Rusya'ya ve komşu devletlere bağımlıdırlar. (Murav'yov, 1977, s. 108).

Şehirlerde esnaf, lonca teşkilatına bağlıdır. Loncanın çeşitli görevleri vardı. Örneğin dokumacılarda lonca tarafından görevli biri çarşuyu dolaşarak satış fiyatlarını kontrol etmektedir. Başka bir görevli ise *pir* adına düzenlenen törenleri organize etmekle yükümlüdür. Loncanın tüm faaliyetleri ihtiyarlar meclisi tarafından kontrol edildiği gibi bu meclis aynı zamanda iş bulma kurumu gibi bir görev de üstlenmektedir. Zanaatkarlar çoğunlukla aynı çayhanede toplanır ve gerek iş durumları gerekse günlük

olaylarla ilgili görüş alışverişinde bulunmaktadır. Lonca teşkilatı ekonomik olduğu kadar aynı zamanda soysal bir teşkilattır. (Bacon, t.y., s. 74- 75).

19. yüzyıl, İslam dünyasındaki çeşitli loncaların çökmeye ya da yavaş yavaş yok olmaya başladığı bir dönemdir. Sömürgeciliğin ortaya çıkması bir yana, pazarlara Avrupa'da üretilen malların akması, yerel zanaatkarların işsiz kalmalarına neden olmuştur. (İbiş, t. y., s. 157- 173). İçinde bulunulan yüzyılda Rusya'nın gelişmekte olan sanayisi için gereken hammadde ihtiyacı ve dönemin modern taşıma sistemi demiryollarını yaygınlaştırma faaliyetleri arasındaki sıkı ilişki sadece geleneksel ticaret yollarını değiştirmekle kalmamış, küçük ölçekte üretim yapan bu teşkilatın da sonunu hazırlamıştır.

3- Gelirler

Genelde hanlıklar merkezi otoriteyi tesis etme ve onu koruma konusuna her zaman önem vermişlerdir. Orta Asya'nın tamamı hiçbir zaman tek bir idare altında bulunmamıştır. Bölgenin siyasi hayatında önemli olan hanlıklardan biri olan Buhara Hanlığı, her zaman ülkeyi birleştirme ve uzak bölgelerde olanları ortadan kaldırma çabası içinde olmuştur. (Schuyler, 2007, s. 406). Merkezileşmenin temel dayanaklarından biri olan vergilendirme ve bu bağlamda da gelirler 19. yüzyılda bölgenin siyasi ve ekonomik durumunu araştıranların yanı sıra bölgeye giden gezginlerin de eserlerinde yer verdikleri konulardan birisi olmuştur.

Murav'yov 1820 senesinde yapmış olduğu Hive gezisine ait gözlemlerinde kamu gelirlerinde, kamu harcamalarında, özel gelirlerde ve hanlığın harcamalarında herhangi bir ayrıma gidilmeyip tek bir hesap oluşturulduğunu belirtmiştir. Hanlığın ve dolayısıyla da Hanlığın en önemli şehri olan Hive'nin öncelikli gelir kaynağı vergilerdir. Öncelik olarak seyyahın kafa vergisi olarak adlandırdığı gelir en önemli gelir kaynağıdır. Fakat Murav'yov, Hive gibi medeni olmayan bir ülkede bu vergiyi ödeyenlerin gücüne göre düzenlenmiş olmasını son derece dikkat çekici bulmuştur. Bu vergi kendi çadırı olmadığını kanıtlayanlardan ve de kendi tenceresinde yemeğini pişiremeyenlerden muaf

tutulmuştur. Hiveliler, faklı kabilelere bölünmekle birlikte en güçsüzü iki yüz aileyi içermektedir ve her biri grup içerisinde bulunduğu toprağın değerine göre vergilendirilmektedir. Bu vergi daha çok Sartlardan ve Karakalpaklardan alınmaktadır. Ayrıca Han'ın özel mülkleri de neredeyse aynı ölçüde karlı bir gelir kaynağıdır. Bunların dışında en küçük şeyi bile kâra çevirmekten kaçınmayan Han için ganimetlerden elde edilen gelir de önemli kazançlardan biri olmuştur. Olağan dışı bir takım vergiler de kazançlar arasında olup Han, herhangi bir saldırı tehdidi aldığı anda ya da Han herhangi bir yere saldırı düzenleyeceği zamanlarda bu vergiyi özellikle Sartlardan ya da Karakalpaklardan istemekte, ya da zorla bu parayı temin etmektedir.

Hive dışında diğer şehirlerde de görülen bir diğer vergi çeşidi ise şehir sınırında özellikle yiyeceklerden alınan *geçiş vergisi* dir. Şehir'e girişte bu yiyeceklerin otuzda birine el konulmaktadır. Bu iş ile görevli olan kişi, büyük baş hayvanlara içeriye girerken de aynı işlemi uygulamaktadır. (Murav'yov, 1977, s. 138- 141).

Seyyah Mehmed Emin Efendi de Hive şehrine girişte, gümrükçü olduğunu söyleyen bir kişinin yanlarına geldiğini belirtmektedir. Bu kişi, şehre giren gerek tacir gerek yolcu her kim olursa olsun silahına varıncaya kadar bütün eşyasını deftere kaydetmekle yükümlüdür. Ardından bu kayıtla birlikte divan beği denilen rüsumat nazırının huzuruna gidilmiş, Sonrasında ise orada bunlar üzerinden kırkta bir nispetinde gümrük alınmıştır. (Mehmet Emin Efendi, 1989, s. 138).

Daha ılımlı bir vergi ise dükkanlar için uygulanmaktadır. Bir yere tezgah açılıp satış yapılabilmesi için öncelikle bu hakkın para ile Han'dan satın alınması gerekmektedir. Hanlığın gelirinin ne kadar olduğunu ise tam olarak bilebilmek imkansızdır. Murav'yov, Sartların 100.000 ve Karakalpakların da 70.000 aile olduğunu düşünüldüğünde ve bu rakamı her ailede bir kişinin vergi verdiği düşünülerek paylaştırıldığında bu miktarın tahmini olarak 150.000 sterlin olabileceğini düşünmektedir. (Murav'yov, 1977, s. 138- 141).

Mac Gahan ise Murav'yov'un bahsetmediği bazı vergilerden bahseder. Bunlardan biri gümrük ya da başka bir deyişle zekat vergisidir. Mac Gahan'a göre Hive'ye giren Rus mallarından % 2,5 oranında gümrük vergisi alınmaktadır. Murav'yov'un söylediği çarşı ve pazarlarda tezgah açılabilmesi için alınan vergiye ek olarak Mac Gahan da

dükkanlarda bulunan mallardan belli bir miktar vergi alındığını belirtmiştir. Kanaatimizce her iki vergi de alınmıştır. Seyyah ayrıca, bir de arazi vergisinden bahsetmiştir. Buna göre bu vergi her dönüm araziden alınmaktadır. Bu göreve memur tayin olunan kişi harman zamanından önce tarlaları gezerek herkesin mahsulüne göre vergi toplamakla yükümlüdür. (Mac Gahan, 1995, s. 169- 170).

Schuyler ise vergiler hakkında daha ayrıntılı gözlemlerde bulunmuştur. Buna göre Taşkent’de arazi, tartı, zemski ve ahali vergisi dışında dört çeşit vergi toplanmaktadır. Arazi vergisi eski “haraç” veya “tenap” vergisinin yerine geçmekte ve şehir dahilindeki bahçelerden ve hububat sahalarından alınmaktadır. Çarşıdaki düzeni korumak için alınan tartı vergisi alınırken, zemski ise, yollar ve köprülerin onarılmasına ayrılmıştır. Bu vergi her ev ve kubitke’den alınan sabit bir vergidir. Elbette vergiler için makbuz verilmediği için vergilerden ne kadar gelir alındığı bilinmemekle birlikte bu tür vergilerin alımında her türlü sahtekarlık yapıldığı da görülmektedir. Şehir, Ruslar tarafından işgal edilince bir takım yeni vergilerin oluşturulması ihtiyacı doğmuştur. Bu sorun, mahalli vergilerin alınmaya devam edilmesiyle çözülmüştür. (Schuyler, 2007, s. 102 ve devamı).

III. BÖLÜM: ŞEHİR TEORİLERİ VE MAVERAÜNNEHİR ŞEHİRİ

A- ŞEHİR ALGISININ KURAMSAL TEMELLERİ

Şehirlerin tarihsel gelişiminin incelenmesinde, araştırmalar hangi teorik çerçeveye oturtulmalıdır. Bu sorunun cevabı, şehirlerin ortaya çıkış nedenlerinden başlayarak, her açıdan fonksiyonlarına ve şehir denilen yerleşme alanlarında belirlenen ilişkilerin tümüne kadar uzanan geniş bir perspektif içinde aranmak zorundadır. Şehir tarihleri, parçası oldukları politik, ekonomik ve sosyal sistemlerin tarihlerinden ayrılmazlar. Dolayısıyla da yalnızca şehrin kendisi değil, araştırma yapılan bölgenin içindeki şehirlerin rolü hakkında ilgilerin de yoğunlaştırılması gerekmektedir. (Ergenç, 1988, s. 667- 683).

Şehirleşme sürecinin tanımı ile ilgili olarak çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Örneğin Lewis Mumford, şehrin menşeyini araştırmaya çalışmıştır. Mumford'a göre, sabit bir yerleşim alanı olmadan önce bile şehir, insanların belli dönemlerde bir araya geldikleri bir toplanma yeridir. Ekonomisi tarıma dayanan yerleşimler, neolitik çağ kültürünün özelliklerinden biri haline gelmeden önce insanlar için en ideal yerleşim yerlerinin nereler olacağı büyük ihtimalle bellidir. Bunlar yıl boyunca su taşıyan ırmak boyları, korunaklı tepeler, civarda deniz canlıları bakımından zengin nehirler gibi çok eski dönemlerden beri nüfusun toplandığı yerler olmuştur. (Mumford, 2007, s. 20). Bu görüş Maveraünnehir bölgesinde araştırdığımız şehirler için de son derece uygundur. Bu şehirlerin yerleşim yeri olarak kullanılmaları çok eski tarihlere denk gelmektedir. Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında kalan bölgede bulunan vahalarda toprağın iyi işlenebilmesi için çok eski dönemlerden beri sulama sistemlerine her zaman büyük önem verilmiştir. Ayrıca otlaklar da hayvancılık için son derece uygundur.

Şehirler üzerine yapılan araştırmalarda bir takım modeller önerilebilir ve bu modellere göre saptamalar yapılabilmektedir. Bu modellerden biri de *merkezleşen yerler kuramı* dır. Buna göre şehrin başlıca görevi hinterlandı için bir hizmet merkezi olmaktır. Kısacası çevresine her türlü hizmeti sağlamaktır. Şehirler, çevrelerine sundukları hizmetlerin içeriğine ve önem sırasına göre sıralanabilmektedir. Aynı zamanda şehirler sağladıkları hizmetlere olan talebin çoğalması nispetinde büyümektedirler. Ruşen Keleş'e göre bu kuram şehirlerin büyümesini açıklamak bakımından son derece yararlıdır. (Keleş, 1972, s. 12- 13).

Şehir araştırmalarında bir takım sosyolojik yaklaşımlar da öne sürülmektedir. Max Weber ve Gideon Sjoberg gibi sosyologlar da bir takım ideal şehir tipleri öne sürmüşlerdir. Max Weber'e göre bir yerleşim biriminin tam bir kent topluluğu oluşturması için bir takım özelliklere sahip olması gerekmektedir. Buna göre öncelikle bu yerleşim biriminin bir istihkamı yani savunma amacıyla kurulmuş surları, kuleleri vb. olması gerekmektedir. Ayrıca bu yerleşim birimi bir pazara sahip olmalıdır. Bu pazar, yerleşimin ekonomik merkezini oluşturmaktadır. İktisadi bir tanımlamayla şehir, sakinlerinin hayatlarını tarımdan değil de öncelik olarak ticaret ve alışveriş ile kazandıkları bir yerleşim yeridir ve bu yerleşim yerinde düzenli olarak malların değişimi son derece önemlidir. Elbette ticaret ve alışverişin hakim olduğu tüm yerleri "şehir" saymak tümüyle doğru da değildir. (Weber, 2003, s. 85-86).

Kalenin bulunduğu yerleşim yerinde şehir, kalede şekillenmektedir ve ona bağımlı bir vaziyettir. Çünkü bir kısım yönetici, asker ve hizmetkarlar orada yaşıyordu. (Weber, 2003, s. 101).

Yerleşim yerinin bir istihkamı ve bir pazarının bulunmasının yanı sıra kendisine ait bir mahkemesi ve en azından kısmen özerk bir hukuku ve buna bağlı olarak bir birlik biçimi ile şehir sakinlerinin seçtiği yetkililerden oluşan bir yönetimi olması da gerekmektedir. Weber'e göre şehir topluluğunun her yerde ortaya çıkması mümkün değildir. Bu yüzden Asya'da ya da başka bir deyişle Doğu'da bir şehir topluluğunun ortaya çıkması bu nedenlerden dolayı mümkün değildir. (Weber, Tönnies, Simmel, 2005, s. 90- 91).

Bu bağlamda bakıldığında sadece Batı'da ortaçağ'daki şehirler kısmen şehir olma özelliği göstermektedir. Başka bir deyişle, 18. yüzyıl şehirleri bile çok sınırlı derecede şehir topluluklarıdır. Ayrıca Asya şehirlerinin hepsi bir pazar ve kaleye sahip olsalar bile birkaç istisna haricinde hiçbir şekilde bir kent topluluğu sayılmazlar. Asya ve Doğu yerleşim birimlerinde genel olarak geniş aileler ve mesleki birlikler yegane toplumsal etkinlik vasıtalarıdır ve toplumsal etkinlik belirtilen tarzda şehirli bir tabakanın ürünü değildir. Tüm bunlara ilaveten Weber'e göre 16. yüzyıl İstanbul'unda bile şehir temsili bulunmamaktadır. (Weber, Tönnies, Simmel, 2005, s. 120- 129).

Asya ve Doğu şehri gibi Avrupa şehri de bir kale, pazar yeri ve aynı zamanda bir alışveriş ve ticaret merkezidir. Bu Doğu ile Avrupa şehri arasındaki benzerliklerden birisidir. Ayrıca tüccar ve zanaatkar loncaları her iki bölgede de bulunabilmektedir. (Weber, 2003, s. 119).

Weber'in şehir teorisine baktığımızda şehir sadece Batı dünyasında görülebilmektedir ve dolayısıyla da Doğu kültür çevresindeki yerleşimler şehir kategorisine girmemektedir.

Gideon Sjoberg ise şehirleri teknolojik gelişme düzeyleri bakımından sanayi öncesi şehirleri, sanayileşmekte olan şehirler ve sanayi şehirleri olmak üzere sınıflandırmıştır. Sanayi öncesi şehirler genellikle 10.000 kişinin altında nüfus barındırmaktadır. Bu şehirlerde büyüme çok yavaştır. Caddelerin çoğu insanların ve hayvanların geçebileceği ölçülerdedir. Binalar alçaktır ve kalabalık vardır. Bu kalabalık bilimsel bilginin yokluğu ile bir araya geldiğinde hijyen problemini ciddi biçimde arttırmaktadır. Alt sınıflar ve özellikle dışlanan unsurlar şehir sınırına yakın yerlere yerleşmişlerdir. Bu şehirlerin dini ve idari fonksiyonları baskındır. Mekan organizasyonlarında mesleklere, sosyal statülere göre gruplaşmalar göze çarpmaktadır. Loncalar, sanat ve ticaret hayatında etkindirler. Ayrıca sanayi öncesi şehir, endüstri merkezlerinden çok keskin biçimde ayrılmaktadır ve en önemli fark üretim sistemi olarak sanayinin yokluğudur. Sanayi öncesi şehirlerde malların üretim ve servisi insan ya da hayvan gücüne dayanmaktadır. Bazı el sanat ürünlerinin üretiminin neredeyse her aşamasında evlerde ya da küçük dükkanlarda ve belli bir loncanın sınırları dahilinde ve belli bir düzenlemeye göre üretilir. Ayrıca bu loncaların üretimde doğrudan bir kontrolü de söz konusudur. Ayrıca

sanayi öncesi şehirlerde ekonomi, kitle halinde okuryazarlığı gerektirmemektedir. (Sjoberg, Mar., 1955, s. 438- 445).

Coğrafyacıların ise konuya yaklaşımları biraz daha farklıdır. Onlar, şehirlerin konumlarını ve içindeki insanlarla birlikte onların mekan nitelikleri üzerinde durmaktadır. Bu yüzden onların araştırmaları nüfus, üretim biçimleri, ticaret ağının gelişimi gibi konular üzerinde durmaktadır. Tüm bu yaklaşımlarını yanı sıra M. Hommond, şehirleşmeyi, şehirlerin zaman içinde çoğalması, yayılması ve politik iz bırakması olarak ele almaktadır. (Ergenç, 1988, s. 699).

Görüldüğü gibi şehir teorilerine birbirinden farklı bakış açıları bulunmaktadır. Bunun nedeni her teorisyenin konuyu farklı bir şekilde ele alıp kendi bakış açılarından konuya yaklaşımlarıdır. Batı merkezli bu yaklaşımlara karşıt görüşler de öne sürülmüştür. Örneğin İslam coğrafyasındaki şehirlerin, İslam şehri sınıflamasına tabi tutulması William ve Georges Marçais kardeşlerin 1920’lerde yaptıkları çalışmalarla başlamıştır. Bu çalışmalarda İslamın şehirli bir din olduğu vurgulanmış ve İslam şehrini, cuma camisi, pazar ve hamam’ın karakterize ettiği öne sürülmüştür. Georges Marçais, bu unsurlara ek olarak mesken mahallinin ayrıştırılması, esnafın pazarda hiyerarşik olarak yer alması ve belediye örgütlerinin yokluğu gibi özellikleri de eklemiştir. Bu yaklaşım, İslam şehri tanımları ile Weber’in şehir sınıflamaları yani bir “ötekileştirme” faaliyeti olarak oryantalist yaklaşım arasındaki ilişki vesilesiyle büyük tepki almıştır. Zira Weber’in batılı şehirler için yaptığı ideal tiplere İslam coğrafyasındaki şehirlerin tasvirinde temel ölçüt olarak alınmıştır. (Uğur, 2005, s. 9- 26).

Bu bağlamda İslam şehrinde bakılığında şehir, mahallelere organik bir bağ endişesi duyulmadan bölünmüştür. Orta Asya Türk şehirlerinde iç kale, şehristan ve Rabat şehrin ana unsurlarını oluşturmaktadır. İç kale, saray ve yönetim yapılarının olduğu alan, şehristan, aristokratların ve sanatkarların yaşadığı bölgedir. Ticari faaliyetler burada yapılmaktadır. Rabat ise şehrin dış kesimini ve varoşları oluşturmaktadır. (Koç, 2005, s. 161- 210).

B- MAVERAÜNNEHİR TÜRK ŞEHİRİ HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

Yukarıda ele alınan şehir teorileri ışığında Maveräünnehir'deki şehirlerin kuramsal özelliklerini belirlemeye çalıştığımızda bu şehirlerin bir takım özelliklerinin bu teorilerde yer alan özelliklerle benzerlikleri bulunmasına rağmen bazı yönlerden bunlardan ayrıldığı görülmektedir.

Öncelikle Weber'in bir yerleşim biriminin bir şehir olabilmesi için yerleşim yerinin savunma amacıyla oluşturulmuş bir istihkamı olması gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda Maveräünnehir'de incelediğimiz şehirlerin birer kalesinin yanı sıra gerek savunma gerekse başka amaçlarla oluşturulmuş bir suru bulunmaktadır. Örneğin Frederick Burnaby, Hive şehrinin iki tane sur ile çevrili olduğunu söylemektedir. (Burnaby, 2005, s. 295).

Bir başka husus bu şehirlerin bir pazarının olmasıdır. Seyyahların izlenimleri gerekse araştırmalar, söz konusu olan bu şehirlerin bir pazarının bulunduğunu ve bu pazar yerlerinin gerek şehir gerekse civar yerleşim biriminden insanların ihtiyaçlarını karşılamada önemli fonksiyonlara sahip olduğunu göstermektedir. Buraya kadar olan özellikler Weber'in teorisine uymakla birlikte farklılıklar bu noktadan itibaren başlamaktadır. Zira Weber, bir yerleşim yerinin şehir sayılabilmesi için asıl ekonomik etkinliğinin tarımdan ziyade ticaret ve sanayi olması gerektiğini düşünmektedir. Oysa ki incelen şehirlerin başlıca ekonomik etkinliği tarım ve hayvancılık olmasının yanı sıra bu şehirlerde Avrupa'da sanayi devriminin yaşandığından ve de korporasyon sistemi terk edilip manüfaktür sisteme geçildiğinden habersiz olduğu şeklinde bir izlenim vererek hala basit düzeyde ve lonca örgütlenmesi biçiminde üretim yapılmaktadır. Yalnız bu değerlendirme sanayi öncesi bütün şehirler için söylenebilir. Çünkü sanayi öncesi şehirlerin birincil fonksiyonu çevresindeki kırsal alanla bütünleşmesidir yani şehrin sanat ve ticaret hayatı, oraya yakın pazar özelliği kazandırmıştır. Avrupa'da da şehirlerin büyük bir bölümü çevresinin pazarı durumundayken kuzey Avrupa'da Hamburg ve çevresindeki şehirler uzak pazara yönelik bir faaliyetin alanı durumuna geleceklerdir. Weber, Batı şehri kavramsallaştırmasını daha çok modernite dönemini göz önünde bulundurarak yapmaktadır. Nitekim Maveräünnehir şehirleri de 19. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Rus işgalinden sonra merkezi bir imparatorluğun daha geniş

bir alandaki ilişkiler ağına girerek çevresindeki tarımsal ürün fazlasını bu geniş alana gönderen bir fonksiyon üstlenmişler ve ticari hayatın gelişmesinde etkin olmuşlardır. Ayrıca bu şehirler, Rusya'nın bölgedeki gücünün artmasıyla birlikte yüzyılın ortalarından itibaren bu ülkenin gelişerek artan sanayisi için bir hammadde kaynağı olarak hizmet etmiştir.

Yerleşim yerinin kendine ait bir mahkemesi olmasının yanı sıra kısmen özerk hukuku ve şehir sakinlerinin seçtiği yetkililerden oluşan bir yönetime sahip olması da Maverünnehir'de ele aldığımız şehirlerde görmediğimiz diğer özelliklerdir. Bunun sebebi de Maverünnehir şehirlerinin çalışmamızın girişinde de belirttiğimiz gibi bölge üzerinde hegemonik düzenini kuran devletin, bölgedeki ara merkezi durumuna gelmesinden dolayıdır. Nitekim Batı'da da ulus -devlet düzeninin gelişme sürecine paralel olarak şehirlerdeki yargı ve yönetim kurumları da ulus- devletin birer kurumu niteliğine bürünecektir. Yerleşik halkın oturduğu yerlerde adalet işlerinden diğer Türk, İslam ve Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi kadı adı verilen yetkililer sorumludur. Bununla birlikte göçebeler arasında da sözlü gelenek, görenek ve adetlere göre hüküm veren Bey'ler bulunmaktadır. Dolayısıyla da bu şehirlerde yazılı ve yazısız hukuk olmak üzere iki farklı hukuk geçerli olup, tüm şehir sakinleri için ortak bir mahkemenin varlığı da söz konusu değildir. Ayrıca Han ya da Bey tarafından hayatları boyu bu göreve getirilen Kadı'ların oturdukları evler, aynı zamanda işlerini icra ettikleri yerlerdir yani mahkeme vazifesi görmektedir. Dolayısıyla şehirlerde sadece bu iş için özelleşmiş bir mahkeme binası olduğuna dair bir izlenime ulaşılamamıştır.

Ayrıca şehir sakinlerinin seçtiği yetkililerden oluşan bir yönetimin de bu şehirlerde bulunduğu dair bir gösterge de bulunmamaktadır. Zaten şehirler, genel itibarıyla Han, Emir veya bu kişiler tarafından görevlendirilmiş Beyler tarafından yönetilmektedir. Bu durum sadece 19. yüzyıla özgü olmamakla birlikte geçmiş dönemlerde de hep bu tarz yönetimler gerek bölgede gerekse şehirlerde görülmüştür. Rusya'nın bölgeye girmesi ile sonraki dönemlerde bu durum kısmen değişmiştir. Daha önce de değinildiği gibi Türkistan Genel Valiliği'nin 2 Haziran 1886 tarihli nizamnamesi uyarınca köy muhtarları, su kanallarından sorumlu mirab ve kaza yöneticisi konumundaki kadılar

bölge halkı tarafından seçilmiştir. Bunlar dışında da bölgede yaşayanların herhangi bir yöneticiyi seçtiğine dair bir göstergeye rastlanmamıştır. Bu bağlamda Weber'in şehir teorisi eldeki mevcut verilerle sınırlı olarak 19. yüzyıl'da Maveräünnehir'de adı geçen şehirler, şehir olmaktan uzak yerleşim yerleridir.

Maveräünnehir'de yer alan bu şehirleri, Gideon Sjoberg'in şehirlerin teknolojik gelişme düzeyleri bakımından sınıflandırdığı teorisi çerçevesinde incelediğimizde bu şehirler muhtemel olarak sanayi öncesi şehirler, kategorisine girmektedir. Bu şehirlerin en önemli özelliği sanayinin yokluğudur. Üretilen ürünlerde insan ve hayvan gücüne duyulan büyük gereksinim ve loncaların ticari hayattaki önemli konumunun yanı sıra sokakların dar ve birbirine geçmiş durumu bu yerleşim yerlerinin yoğun insan popülasyonu da bu şehirleri Sjoberg'in bu teorisine benzer bir hale sokmaktadır.

Bu teoriler dışında, bölgede diğer dinlere mensup kişiler yaşamakla birlikte halkının büyük çoğunluğu Sünni İslam inancına sahip olan bu şehirleri, İslam coğrafyasında bulunan şehirlerinin karakteristik özellikleri bağlamında incelediğimizde, bu şehirlerin hemen hepsinin namazların toplu olarak kılındığı bir Cuma camisine sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca seyyah anlatılarında da kendisine geniş yer bulan hamamların adı geçen şehirlerde varlığı söz konusudur. Bunlar dışında bu şehirlerde, Batı şehirlerinde görülen tiyatrolara rastlanmamaktadır. Ayrıca bu şehirlerde bulunan evlere bakıldığında, evlerin penceresiz olup, pencerelerin evin dış dünya ile bağlantısız olan avluya dönük olduğu dolayısıyla da bu yapıların yaşayanların özel hayatlarına gizlik verecek şekilde dizayn edildiği görülmektedir. Kadın ise olanaklar ölçüsünde toplumsal hayatın gerisinde olmakla birlikte basit düzeyde ticari faaliyetleri sürdürmeye devam etmiştir.

SONUÇ

Bu tezde giriş kısmında da belirtildiği gibi Maverünnehir şehirleri iki önemli tarihsel bakış açısı ile incelenmiştir. Bunlardan ilki Orta Asya'nın batı'sındaki bu bölgede siyasal, ekonomik ve kültürel koşulların şehirleşmeyi nasıl etkilediği ve şehirlere hangi fonksiyonları yüklediği sorusunu cevaplamaya yönelik yaklaşımdır. Diğeri ise Batı'da Max Weber'in ünlü eseri "The City" deki sosyolojik açıklamaları ile genel kabul gören "Occidental City" (Batı Şehri) ve "Oriental City" (Doğu Şehri) kavramsallaştırması ışığında Asya'daki şehirlerin özelliklerini belirlemeyi öngören yaklaşımdır.

İlk yaklaşım Orta Asya Türk Devletlerinin siyasal örgütlenme biçimi ile ilgilidir. Asya'nın çok geniş bozkırları üzerinde coğrafya ile ekolojik etkilenmenin bir sonucu olarak nomadik bir hayat biçimi gelişmiştir. Bu hayat tarzı mevsimlere ve coğrafi mekanlara göre sürekli yer değiştirmeyi gerekli kılmıştır. Bu coğrafyada kurulan devletlerde, bu hayat tarzına uygun olarak geniş alanlar üzerinde tek merkezli ve tek otoriteye dayalı bir yönetim kurulamayacağı için egemenliğin hanedan üyeleri arasında bölüşüldüğü ve geniş alanlar üzerinde yaşayan topluluklarla bir uzlaşma ve mutabakatın sağlandığı esnek yapılar gözlenmiştir. Böyle bir siyasal yapıda şehirler egemenliğin geniş alanlara yayılmasında ara merkezler olarak rol oynamışlardır. Bu bakımdan hemen bütün şehirlerin kendi aralarında bir kademelenmeye tabi olarak politik fonksiyonları vardır.

Ayrıca şehirlerin bazılarında coğrafi konumlarını, ekonomik ve ticari fonksiyonlar yüklemiştir. Bunun yanında kır- şehir ilişkisi, şehirlere yakın çevre ile entegrasyon görevleri vermiştir. Şehirler, çevrelerine kültür, hijyen, moda yayan merkezler durumundadır. Buna karşılık şehirlerin büyüklüğünü ve kalabalıklığını çevrelerindeki kırsal alan belirlemiştir.

Bu söylediklerimiz tezimizin ilgili bölümlerinde verdiğimiz bilgilere dayanarak şöyle somutlaştırabiliriz:

Orta Asya şehirleri arasında incelediğimiz başlıca şehirler Buhara, Semerkand, Taşkent ve Hive'dir. Bunların hepsi bugüne kadar devam eden özellikleri ile birer siyasi merkezdirler. Tezimizin birinci bölümünün ilk kısmında bu şehirlerin yer aldığı bölgenin tarihsel arka planı, 19. yüzyılın öncesinin siyasi gelişmeleri izlenerek verilmiştir. Burada da görüleceği gibi saydığımız şehirlerin tümü, bu bölgeye egemen olan devletlerin ya merkezi ya da önemli bir şehri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özellikleri 19. yüzyıl boyunca da devam etmiş 19. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan Rus egemenliği döneminde de, bu kez Rus hakimiyetinin bölgeye yayılmasındaki rolleri ile dikkat çekmiştir. Örneğin Buhara Hanlığı üzerinde 1860-1886 yılları arasında hüküm süren Emir Muzafferedin döneminde Rus nüfuzu etkin olmuştur. bu sürece baktığımızda Rusya'nın merkezi bir güç olarak yükselmesi sebebiyle Hanlığın yöneticilerinin karışıklıklar karşısında Rusya'ya başvurması adeta onların gelişine davetiye çıkarmıştır. Rus hakimiyeti başladıktan sonra bu yeni hakimler bölgeyi ellerinde tutabilmek için modernitenin bütün imkanlarından yararlanmışlardır. Örneğin 1887 senesinde Hive ve Hokand'a kadar gelişen Rus nüfuz bölgesinde demir yolu inşa edilmeye başlanmıştır. Dönemin ulaşım teknolojisinin en dikkate değer aracı budur. Nitekim bu faaliyetin hemen ardından bölgeye hızlı bir Rus iskanı başlamıştır. Bu süreç 1920 senesinde Buhara şehrinin ele geçirilmesi ve Hanlığın egemenliğinin sonlandırılması ile gelişmiştir. Ardından da Buhara başkenti Taşkent olan Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin bir şehri haline gelmiştir. Görüldüğü gibi Buhara, her dönemde bir siyasal merkez durumundadır.

Bu durum, Semerkand, Buhara, Taşkent, Hive gibi şehirlerin planlarına da yansımıştır. Birincil fonksiyonu siyaseten yönetme olan bu şehirlerin çekirdeğini, yönetim işlevlerinin yoğunlaştığı iç kale teşkil eder. İç kale'de dönemin özelliklerine göre Emir'den Genel Vali'ye kadar her dönemin niteliğine göre ayrı ad ve terimlerle anılan yöneticilere ait saray, konak gibi yapılar yer almıştır. Her ne kadar Batı'dan gelen

seyyahlar, kendi ölçütlerine göre bu öğeleri basit planlı ve mütevazi yapılar olarak anlatmış olsalar da onların bu fonksiyonları yapılarıyla izah edilemez.

Bu uzun süreç içinde Rus işgali döneminde modernitenin tüm buluşları bölgeye kademeli bir şekilde getirilmiş olsa da bölgedeki şehirler tam anlamıyla geleneksel özelliklerinin yanında sanayi döneminin görünümünü kazanamamışlardır. Bunun sebebi bölgeye gelen Rus işgalinin bu alanları kendi hinterlandlarını besleyen ikincil alan olarak düzenlemiş olmalarıdır. Bölgenin yer altı ve tarımsal ürünlerini metropol kentlere aktarma politikaları bölgedeki şehirleri yarı sanayi şehri durumunun ötesine geçirememiştir. Bu sebeple sözünü ettiğimiz şehirlerin planlarında kısmi değişikliklere rağmen geleneksel dönemin çizgileri devam etmiştir. Bu yargıyı destekleyen en önemli görüntü hemen her şehrin hemen etrafının bağlar ve bahçelerle çevrili, bir ölçüde hayvancılığın tamamlayıcı bir meşgale olarak öne çıktığı bir mekan organizasyonudur. Emperyalizmin etkisinde kalmış kolonyal ve yarı kolonyal bölgelerin genel görüntüsü budur.

Bu tezin ikinci yaklaşımı Weber'in Doğu şehri kavramsallaştırmasını sınamaya yöneliktir. Weber, Batı şehrinin özerk yönetim kurumlarına sahip bulunduğunu, şehirlilerin iradelerinin şehir yönetimine yansıdığını söyler. Bu özelliğin doğu şehrinde bulunmadığı en önemli fark olarak gösterir. Ayrıca bu politik bilinçsizlik nedeniyle Doğu şehirlerinin muntazam bir plana sahip bulunmadığını ekler. Bu üç hususu Orta Asya şehirlerinde gözlemlemek için bölgedeki egemenlik tiplerine bakılmalıdır. Bölgenin siyasal tarihi içinde belli şehirler etrafında oluşmuş emirlik ve hanlıklar hakimiyet alanları bakımından nispeten sınırlı bir mekandadırlar. Cengiz ve Timur İmparatorlukları gibi geniş alanlar üzerinde hükümran olan fakat nomadik kültürleri dolayısıyla bu alanları yönetilenlerle sağladıkları mutabakat çerçevesinde yöneten devletlerin mekan anlayışı değişiktir. Üçüncü egemenlik tipi dışarıdan gelen ve daha çok Rus hegemonyası ile temsil edilen 19. yüzyıl ve sonrasında işgal dönemine aittir. Bu üç egemenlik tipine göre Orta Asya şehirlerine baktığımızda birinci tip olan emir ve hanlıklar döneminde şehir kurumları ile devlet kurumları özdeş durumdadır. Weber'in Batı şehri için söylediklerine en yaklaşan dönem bu dönemdir. Çünkü egemenlik alanı

adeta şehir ve çevresi ile sınırlıdır. Devlete ait olan her kurum aslında şehrin kurumudur. İkinci dönem olan büyük imparatorluklar çağında ise durum değişmekle birlikte şehirler yine birincil roldedir. İmparatorlukların temel yönetim anlayışında mutabakat yattığı için şehirler, taşranın merkeze karşı temsil görevini üstlenmişlerdi. Bu temsil görevi şehirdeki kurumları merkezden çok şehre özgü kılmıştır. Onun için Weber'in kavramsallaştırmasının sınırları içerisinde görünmeseler bile bu dönem şehir kurumlarını sözünü ettiğimiz biçimde algılamak gerekir. Üçüncü egemenlik tipi olan işgal dönemi Asya şehirlerinde birbirine zıt iki eğilimi beraberinde getirmiştir. Bir yandan modernitenin teknolojisinin uygulamaları olan demiryolu gibi yatırımlar şehirlerin görüntüsünü değiştirirken diğer yandan şehirler, işgal gücünün merkezine entegre edilerek ikincil duruma düşürülmüştür. Bu yüzden işgal dönemi ayrı bir araştırmanın konusu yapılmasıdır.

Özetle söylemek gerekirse bu tezin hipotezleri ve teorik yaklaşımın beklentileri irdelendiği zaman çoğunlukla beklenen sonuçlara ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

A- KAYNAK ESERLER

- Babür (2000). *Babürâme Babür'ün Hatıratı*. (R. R. Arat, Haz.). Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bacon, E. E. (t.y.). *Esir Orta Asya*. (T. Say, Çev.) İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Bailey, F. M. (1921). A Visit to Bokhara in 1919. *The Geographical Journal*. 57 (2), 75-87.
- Belgelerle Osmanlı Türkistan İlişkileri (XVI- XX. Yüzyıllar)*. (2004) Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Bigi, M. Z. (2005). *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*. (A.Kanlıdere, Haz.) İstanbul: Kitabevi Yayınevi.
- Blocqueville, Henri De Couliboeuf. (2000). *Türkmenler Arasında*. (R. Akdemir, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bonvalot, G. (t.y.). *Esir Yurt Orta Asya*. (M. R. Uzmen, Çev.) İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Burnaby, F. (2005). *A Ride To Khiva Travels and Adventures in Central Asia*. New York: Oxford University Press.
- Burnes, A. (1992). *Travels into Bokhara Being The Account Of A Journey From İndia To Cabool Tartary And Persia*. New Delhi Madras: Asian Educational Services.
- Clavijo, R. G. (2007). *Timur Devrinde Kadis'den Semerkand'a Seyahat*. (Ö. R. Doğrul, Çev.) İstanbul: Kesit Yayınları.
- İbn Batuta Tanci, E. A. M. (2004). *İbn Batuta Seyahatnamesi I*. (A. Sait Aykut, İnc. Ve Notlar). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Faldan, (2010). *İbn Faldan Seyahatnamesi*. (R. Şeşen, Haz.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Jenkinson, A. (1886). *Early Voyages and Travels Russia and Persia*. (C:1) London.
- Mac Gahan, I. A. (1995). *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*. (Kolağası Ahmed, Çev.) (İ.Aka, M. Ersan, Haz.) İzmir: Akademi Kitabevi.

- Meazze, F. (1864-1865). Trade of Bokhara. *Proceeding of the Royal Geographical of London*. 9 (2), s.71.
- Mehmet Emin Efendi. (1989). *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*. (R. Akdemir, Haz.) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 644. Kültür Eserleri Dizisi: 49.
- Mehmet Emin Efendi. (2007). *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat*. (A. M. Darga, Çev.) İstanbul: Everest Yayınları.
- Mohan Lal. (1977). *Travels in the Punjab, Afganistan and Turkistan to Balk, Bokhara and Herat*. India: K. P. Bagchi & Company.
- Murav'yov, N. (1977). *Journey To Khiva through the Turkoman Country*. London: Oguz Press.
- Pazukhin, B. A. (1876- 1877). A Voyage to Uzbegistan in 1671- 1672. *Proceeding of the Royal Geographical Society of London. (From Documents Preserved in the Archives of the Ministry of Foreign Affairs at Moscow)*. 21(3), 218- 221.
- Rickmers, W. R. (December. 1899). "Travels in Bokhara", *The Geographical Journal*. 14(6), 596- 617.
- Schuyler, E. (2007). *Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. (F. Çetin, H. Çetin, Çev.) İstanbul: Paradigma Yayınevi.
- Vámbéry, A. (2004). *Sketches Of Central Asia*. London: Elibron Classics.
- Vámbéry, A. (2009). *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. (A. S. Abdülhalim, Çev.) İstanbul: Kitabevi Yayınevi.

B- ARAŞTIRMALAR

- Akbıyık, H. (2003), Mangıtlar. *TDVİA*. (c. 27, s. 570- 571). Ankara.
- Akün, Ö. F. (1991). Babürname. *TDVİA*, (c.4, s. 404- 408). İstanbul.
- Alexander Burnes. (2011). Erişim: 23.03.2011, <http://en.wikipedia.org/wiki/Alexander>
- Alpargu, M. (2002). Türkistan Hanlıkları. *Türkler*, 8, 557- 603. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Aydınlı, O. (2009). Semerkand. *TDVİA* (c. 36, s. 481- 486). İstanbul.
- Aydüz, S. (2009). Semerkand Rasathanesi. *TDVİA* (c. 36, s.486- 487). İstanbul.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu

- Barthold, V. V. (1997b). Taşkent. *MEBİA* (c.12/1, s. 38- 41). Eskişehir.
- Barthold, V. V. (1997a). *Uluğ Bey ve Zamanı*. (İ. Aka, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bilgenoğlu, A. (2010). Amerikan İç Savaşı ve Mısır: Pamuk Örneğinde Mısır Modernleşmesi ve Amerikan İç Savaşı'nın Sürece Olan Katkısı. *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (11), 147- 161. Erişim: 11.05.2010, http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayil1pdf/bilgenoglu_ali.pdf
- Burton, A. (1997). *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. London: Curzon Press.
- Cezar, M. (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Coşkun, M. (2009). Seyahatname/Osmanlı, *TDVİA*, (c. 37, s. 13-16). İstanbul.
- Çoruhlu Y. (2009). Semerkand/Mimari, *TDVİA*, (c. 36, s.484 -486), İstanbul.
- Devlet, N. (2008). Unesco Diyalog Yolu İpek Yolu Ekspedikasyon İzlenimleri 19 Nisan-18 Haziran 1991 (İnsan Faktörü). *Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler*. E. Kefeli, A. Taşağıl, N. S. Karagür ve Ö. D. Yılmaz, Ed.), (s. 34- 64). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Duman, M. (2005). *Çay Kitabı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ergenç, Ö. (1988). Şehir Tarihi Araştırmaları. *Belleten* (c. LII /203, s. 667- 683). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ergenç, Ö. (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Findley, C. V. (2006) *Dünya Tarihinde Türkler*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi.
- Fourniau, V. (2005). Semerkand 1400-1500 Timur'un Vaha Kenti: Bir imparatorluğun ve Bir Rönesansın Kalbi (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Frederick Marshman Bailey, (2011). Erişim:21.02. 2011.
http://en.wikipedia.org/wiki/Frederick_Marshman_Bailey
- Gündoğdu, A. (2002). Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü. *Türkler*, 8, 606- 616. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Hayit, B. (1975). *Rusya ile Çin Arasında Türkistan*. ?? Otağ Matbaası
- Holdsworth, M. (1959). *Turkestan in the Nineteenth Century A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*. London.

- İbiş, Y. (t. y.). İktisadi Kurumlar. *İslam Şehri*. (R. B. Serjeant, Ed., E. Topçugil, Çev.). s. 157- 173. Ağaç Yayıncılık.
- İpşirli, M. (2003). Medrese. *TDVİA* (c. 28, s. 323- 340). Ankara.
- Kafalı, M. (1979). Timur. *MEBAİ*. (c. 12/1, s.336- 346). İstanbul.
- Kafalı, M. (1993). Cengiz Han. *TDVİA*, (c. 7, s. 367- 369). İstanbul.
- Kafalı, Mustafa. (2009). *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2000). *Harezmşahlar Devleti Tarihi (486- 618/ 1092- 1221)* (4. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Keleş, R. (1972). *Şehirciliğin Kuramsal Temelleri*. Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Kılıç- Schubel, N. (2002). XVI. Yüzyılda Orta Asya'da Politik Düzen: Maveraünnehir- Özbek Hanlığı (Şibaniler) Meşruiyet, Hakimiyet ve Hukuk. *Türkler*, 8, 624- 631. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kitapçı, Zekeriya. (1988). *Türkistan'da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Kitapçı, Zekeriya. (2000). *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Koç, Y. (2005). Osmanlı'da Kent İskanı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar). *TALİD*. (c.3, s.6, s.161- 210). İstanbul.
- Komatsu, H. (1988). Osmanlı'da Kent İskanı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar Buhara ve Kazan. *IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler* (c. 2, s. 601- 604). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Konukçu, E. (1991). Babür. *TDVİA*, (c.4, s.395- 396). İstanbul.
- Konukçu, E. (1998). Hokand Hanlığı. *TDVİA*, (c.18, s. 215- 216). İstanbul.
- MacKenzie, D. (1974). Turkestan's Significance to Russia (1850-1917. *Russian Review*, 33(2), 167- 188.
- Malikov, A. (2002). Semerkant Bölgesindeki Türklerin Etnik Tarihi. *Türkler*, 8, 617- 632. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Matley, I. M. (1967). The Population and the Land. *Central Asia A Century of Russian Rule*. E. Allworth, Ed.), (s. 92- 131). New York and London: Colombia University of Press.

- Mert, Ö. (1981). Amerikalı İki Seyyahın XIX. Yüzyıl Türkiyesini İle İlgili Eserleri. *Türk Kültürü Dergisi*. 218, 185- 213.
- Muddazir, A. (t. y.). Hukuki Kurumlar. *İslam Şehri*. (R. B. Serjeant, Ed., E. Topçugil, Çev.). s. 51- 65. Ağaç Yayıncılık.
- Mumford, L. (2007). *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. (G. Koca ve T. Tosun, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özaydın, A. (1993). Canoğulları. *TDVİA*. (c. 7, s. 154- 155). İstanbul.
- Özaydın, A. (1997). Harezm. *TDVİA*. (c. 16, s. 217- 220). Ankara.
- Özaydın, A. (2001). Karahanlılar. *TDVİA*. (c. 24, s. 404- 412). İstanbul.
- Özaydın, A. (2009). Sencer. *TDVİA*. (c. 36, s. 507-511). İstanbul.
- Özcan, A. (2000). İngiliz Doğu Hindistan Şirketi. *TDVİA* (c. 22, s. 294- 295). İstanbul.
- Özcan, K. (2005). Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar). *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*. (20/2, s. 251- 265). Ankara.
- Özgüdenli, O. G. (2003). Maverâünnehir. *TDVİA*, (c. 28, s. 177- 180). Ankara.
- Pander, K. (2002). Timuroğullarının Orta Asya Sanatına Katkıları. *Türkler* (c. 8, s. 852- 861). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Reimertz, S. (1998). *Çayın Kültür Tarihi*. (M. Tüzel, Çev.). Ankara: Dost Yayınları.
- Roemer, H. R. (1979). Timurlular. *MEBİA*, c. 12/1, s. 346- 376. İstanbul.
- Roux, J. P. (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Said, E. W. (2006). *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*. (B. Ünler, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Saray, M. (1984). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. İstanbul: İstanbul Matbaası
- Saray, M. (1988). Abdullah Han. *TDVİA*, (c. 1, s. 104). İstanbul.
- Saray, M. (1998).Hive Hanlığı. *TDVİA* (c.18, s. 167- 170). İstanbul.
- Schaeder, H. H. (1980). Semerkand. *MEBAİ* (c. 10, s.468- 471). İstanbul.
- Sezer, B. (1979). *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Seyhanoglu, M. F. (2010).An Ottoman Occidental in Central Asia: Mehmet Emin Efendi meets the Turkmen Tribes in 1877. *Centro Argentino de Estudios Internacionales*. (s. 1- 11). Erişim: 09.09.2010. (www.caei.com.ar)

- Sjoberg, G. (1955). The Preindustrial City. *The American Journal of Sociology*. 60(5), s. 438- 445. World Urbanism. The University of Chiago Press.
- Sümer, F. (1993). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şeşen, R. (1992). Buhara. *TDVİA* (c. 6, s. 363- 367). İstanbul.
- Şeşen, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taneri, A. (1997). Hârizmşahlr. *TDVİA*. (c.16, s. 228- 231). İstanbul.
- Taşagıl, A. (2001). Karahitaylar. *TDVİA*. (c. 24, s. 415- 416). İstanbul.
- Taşagıl, A. (1995). *Gök- Türkler*. Ankara: Türk Tarik Kurumu.
- Tekin, F. (2002). Hive Hanlığı. (c. 8, s. 634- 640). *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Uğur, Y. (2005). Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. (c.3/6, s. 9- 26). İstanbul.
- Usta, A. (2009). Samaniler. *TDVİA*. (c. 36, s. 64-68). İstanbul.
- Weber, M. (2003). *Şehir Modern Kentin Oluşumu*. (M. Ceylan, Çev.). İstanbul: Bakış Yayınları.
- Weber, M., Tönnies, F., Simmel, G. (2005). *Şehir ve Cemiyet*. (A. Aydoğan, Haz.) İstanbul: İz Yayımcılık.
- Whitman, J. (1956). Turkestan Cotton in İmperial Russia. *Amerikan Slavic and East European Review*, 15(2), 190-205.
- Yazıcı, H. (2009). Seyahatnâme. *TDVİA* (c. 37, s. 9- 11). İstanbul.
- Yuvalı, A. (1993). Çağatay Hanlığı. *TDVİA* (c. 8, s. 177- 178). İstanbul.
- Zarcone, T. (2001). *Yasak Kent Buhara 1830- 1888 Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı*. (A. Berktay, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.